

Ο Β' ΗΧΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΕΚ ΜΑΔΥΤΩΝ

Νικολάου Θεοτοκάτου

Νομικού – Καθηγητού Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Πρωτοψάλτου Ι.Ν. Αγ. Αναργύρων Πευκακίων (Αγ. Παρασκευής Αττικής)

Στη σύντομη αυτή αναφορά μας θα προσπαθήσουμε να κάνουμε περισσότερο κατανοητή τη διδασκαλία για το δεύτερο ήχο του Χρυσάνθου εκ Μαδύτων, συγγραφέα του Μεγάλου Θεωρητικού, που εκδόθηκε στην Τεργέστη το 1832 (του πρώτου στην ουσία πλήρους θεωρητικού της βυζαντινής μουσικής) και ενός εκ των τριών διδασκάλων, που θεμελίωσαν το νυν εν χρήσει αναλυτικό σύστημα σημειογραφίας της βυζαντινής μουσικής. Η αναφορά αυτή γίνεται λόγω της διαφοράς της διδασκαλίας του Χρυσάνθου με τα όσα διδάσκονται σήμερα οι σπουδαστές της βυζαντινής μουσικής και τα οποία προξενούν πράγματι σύγχυση και απορίες σε όποιον τα διαβάσει αποσπασματικά¹.

Η μεθοδολογία, που θα ακολουθήσουμε στη σύντομη αυτή παρουσίαση του β' ήχου κατά τον Χρυσάνθο, είναι η εξής:

- α) Αναφορά σε κεφάλαια του Μεγάλου Θεωρητικού που έχουν αναφορές στο β' ήχο ή είναι αναγκαία για την κατανόηση της θεωρίας του Χρυσάνθου περί β' ήχου
- β) Παρουσίαση της κυρίως θεωρίας του Χρυσάνθου περί του β' ήχου μέσα από τα έργα του
- γ) Το προβληματικό της θεωρίας του Χρυσάνθου περί του β' ήχου
- δ) Σύντομη αναφορά περί του β' ήχου σε άλλες μεταγενέστερες του Χρυσάνθου θεωρητικές πραγματείες του 19ου και του 20ου αιώνα και συμπεράσματα περί της συγγενείας ή μη αυτών με τα όσα έγραψε ο Χρυσάνθος
- ε) Κάποιες προτάσεις για τη διδασκαλία του Β' ήχου, ώστε να είναι πιο κοντά στο πνεύμα του Χρυσάνθου, απόρροια των όσων προκύψουν στην πορεία.

Α. ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΟΝ Β' ΗΧΟ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΡΙ ΗΜΙΤΟΝΩΝ

§229 Τόνοι ονομάσθησαν τα επτά διαστήματα της διατονικής κλίμακας πα βου γα δι κε ζω νη Πα. Όταν δεν χωρισθή εν από αυτά δίχα μεν, όχι όμως και κατά μέσον ακριβώς, και ληφθή το εν από τα δύο διαστήματα, το τοιούτον διάστημα ονομάζεται Ημίτονον. (α)” Και στην αντίστοιχη παραπομπή αναφέρει: (α) “Το Ημίτονον δεν εννοεί τον τόνο διηρημένον ακριβώς εις δύο, ως τα δώδεκα εις εξ και εξ, αλλ’ αορίστως· ήγουν τα δώδεκα εις οκτώ και τέσσαρα, ή εις εννέα και τρία, και τα λοιπά.”

1. ΗΜΙΤΟΝΟ ΣΤΟ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΟΠΟΙΟΔΗΠΟΤΕ ΔΙΑΣΤΗΜΑ ΑΛΛΟΙΩΜΕΝΟ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗ ΦΥΣΙΚΗ ΚΛΙΜΑΚΑ

Τα ημίτονα λοιπόν στο Χρυσάνθο δεν είναι όρος προσδιοριστικός ορισμένου διαστήματος, αλλά οποιουδήποτε διαστήματος μικροτέρου του τόνου² γενικώς και αορίστως, με την απαραίτητη προϋπόθεση όμως το διάστημα αυτό να έχει “χωρισθή”, δηλ. να έχει προέλθει από αλλοίωση τόνων της διατονικής κλίμακας μέσω διέσεων ή υφέσεων. Στο Χρυσάνθο επομένως:

- Τα **φυσικά διαστήματα** της διατονικής κλίμακας χαρακτηρίζονται πάντα **τόνοι**, μείζονες, ελάσσονες ή ελάχιστοι.

¹ Θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι ο Χρυσάνθος χρησιμοποιεί κλίμακα 68 τμημάτων και όχι 72, όπως γίνεται σήμερα. Λέγεται μείζονα τόνο 12/68, ελάσσονα 9/68 και ελάχιστο 7/68.

² “Τόνου” όχι με την έννοια του διαστήματος του μείζονος τόνου, αλλά με την έννοια των φθόγγων της φυσικής κλίμακας, οι οποίοι ονομάζονται “τόνοι” αδιακρίτως (είτε μείζονες είτε ελάσσονες είτε ελάχιστοι). Η πρακτική αυτή συναντάται και σε προγενέστερα του Χρυσάνθου θεωρητικά συγγράμματα βυζαντινής αλλά και οθωμανικής ή αραβοπερσικής μουσικής.

- Οποιοδήποτε διάστημα μικρότερο των τόνων αυτών, προερχόμενο από αλλοίωσή τους με δίεση ή ύφεση, χαρακτηρίζεται **ημίτονο**.
- Το ίδιο αριθμητικώς διάστημα μπορεί να είναι άλλοτε τόνος και άλλοτε ημίτονο: υπάρχει δηλ. διάκριση των διαστημάτων, αναλόγως του τρόπου που έχουν προκύψει και του γένους στο οποίο ανήκουν: διάστημα λ.χ. 7/12 στο Χρύσανθο μπορεί:
 - να είναι φυσικός φθόγγος της κλίμακας, να χαρακτηρίζεται τόνος (ελάχιστος εν προκειμένω) και να ανήκει σε κλίμακα διατονικού γένους ή
 - να προέρχεται από αλλοίωση ενός φυσικού φθόγγου, να είναι ημίτονο και να ανήκει σε κλίμακα χρωματικού γένους.

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΡΙ ΧΡΩΜΑΤΙΚΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

§240 Χρωματικόν δε γένος είναι εκείνο, του οποίου εις την κλίμακα ευρίσκονται ημίτονα ή εν υφέσει, ή εν διέσει, ή εν διέσει και υφέσει. Εν μεν υφέσει ούτω·

νη πα^ο βου γα, δι κε^ο ζω Νη·

εν δε διέσει ούτω·

πα βου γα^σ δι, κε ζω νη^σ Πα·

εν δε διέσει άμα και υφέσει, ούτω·

πα βου^ο γα^σ δι κε ζω^ο νη^σ Πα

2. ΧΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΚΛΙΜΑΚΕΣ ΣΤΟ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΝΤΑΙ ΜΕ ΑΛΛΟΙΩΣΗ ΕΝΟΣ Η ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΩΝ ΦΘΟΓΓΩΝ ΤΟΥ ΔΙΑΤΟΝΙΚΟΥ ΤΕΤΡΑΧΟΡΔΟΥ

Άρα λοιπόν στις κλίμακες του χρωματικού γένους υπάρχουν “ημίτονα”, δηλ. φθόγγοι με μόνιμη δίεση ή ύφεση στους αντίστοιχους της διατονικής κλίμακας. Η δίεση ή η ύφεση μπορεί να είναι είτε μια σε κάθε τετράχορδο (κλίμακα νη-νη' β' ήχου) είτε περισσότερες (κλίμακα πα-πα' πλ. β' ήχου). Ως αφετηρία δημιουργίας των χρωματικών κλιμάκων ο Χρύσανθος παίρνει τη διατονική κλίμακα του ΝΗ χωρισμένη σε δύο όμοια τετράχορδα. Άλλο όμως ο τρόπος παραγωγής των χρωματικών κλιμάκων γενικά και άλλο η δομή της κλίμακας σε κάποιον συγκεκριμένο ήχο. Το λέμε αυτό γιατί, ενώ εδώ η χρωματική κλίμακα του νη φαίνεται τετραχορδικώς διαιρεμένη, παρακάτω ο Χρύσανθος μας λέει ότι η κλίμακα αυτή δεν σχηματίζει τετράχορδα, αλλά τρίχορδα. Προήλθε όμως όχι από κάποια άλλη κλίμακα με τρίχορδα, αλλά από τη γνωστή διατονική κλίμακα του νη με τα δύο διαζευγμένα τετράχορδα, όπως φαίνεται εδώ³.

Επεξήγηση δε των παραπάνω δύο περιπτώσεων παραγωγής του χρωματικού γένους (είτε δηλ. με ένα σημείο αλλοίωσης σε ένα τετράχορδο είτε με δύο) μάς δίνει ο Χρύσανθος στην αμέσως επόμενη παράγραφο, όπου αναφέρεται στην παραγωγή του χρώματος στο χρωματικό γένος:

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΡΙ ΧΡΩΜΑΤΙΚΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

§241 Χρώμα δε λέγεται εις την Μουσικήν εκείνο το οποίον δύναται να βάψη την γινομένην ποιότητα από τους φθόγγους της διατονικής κλίμακος, και να παράξη ποιότητα, έχουσαν ήθος διάφορον· δύνανται δε να ποιώσι τούτο αι διέσεις και αι υφέσεις. Και μία μόνο ύφεσις δύναται να χρωματίση την σειράν των φθόγγων του τετραχόρδου, και να καταστήση να φαίνηται πάντη διάφορον· πολλώ δε μάλλον, όταν είναι και δύο.

Συνεχίζει ο Χρύσανθος ειδικότερα για τις κλίμακες του χρωματικού γένους:

³ Στο σημείο αυτό αναρρωτώνται μερικοί κατά πόσο ο Χρύσανθος, αναφερόμενος σε κλίμακα του β' ήχου με τρίχορδα, κάνει λόγο για πραγματική κλίμακα ή για πορεία του μέλους (σύστημα). Όπως θα δούμε όμως παρακάτω, είναι τόσο αναλυτικές οι αναφορές του στην κλίμακα του β' ήχου και στα τρίχορδα που αυτή σχηματίζει, που δεν αφήνουν περιθώρια για αμφιβολίες σχετικά με το ότι ο Χρύσανθος κυριολεκτούσε όταν μιλούσε για κλίμακα με τρίχορδα (δεν κρίνουμε αυτή τη στιγμή το βάσιμο ή μη μιας τέτοιας κλίμακας, απλώς αναφέρουμε τι λέει ο Χρύσανθος).

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΡΙ ΧΡΩΜΑΤΙΚΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

(...)

§243 Όχι καθώς το διατονικόν γένος εις μίαν μόνην κλίμακα περιορίζεται, ούτω και το χρωματικόν γένος μίαν μόνην δίδει κλίμακα· αλλά τούτο δύναται να συγκροτήση δύο μεν διόλου χρωματικές κλίμακας· δυο δε μικτάς· αι ιδού και εκτίθενται·

νη πα^ο βου γα δι κε^ο ζω Νη·

πα βου^ο γα^ο δι κε ζω^ο νη^ο Πα Αι διόλου χρωματικάι

πα βου^ο γα^ο δι κε ζω νη Πα

πα βου γα δι κε ζω^ο νη^ο Πα Αι μικταί.

Στο Αυτόγραφο του 1816, ο Χρύσανθος δεν αναφέρει αρχικά και τις δύο κλίμακες “διόλου χρωματικές” κλίμακες, αλλά μόνο τη δεύτερη (από πα). Αρχικά απορεί ο αναγνώστης του Αυτογράφου εάν όντως ο Χρύσανθος ήθελε να περιλάβει στο χρωματικό γένος και την κλίμακα από νη. Λίγο παρακάτω όμως στο Αυτόγραφο γράφει ότι: “*Η περιέργεια μάς απεκάλυψεν άλλην μίαν χρωματικήν κλίμακα την νη πα^ο βου γα δι κε^ο ζω Νη, η οποία συνιστάται όχι από δύο τετράχορδα, αλλά από τρίχορδα πάντη όμοια και συνημμένα*”. Και “περιέργεια” δεν σημαίνει φυσικά ότι η κλίμακα είναι “περίεργη”, κατά την έννοια που το αντιλαμβανόμαστε σήμερα, αλλά την ενασχόληση “περί το έργον”. Και γιατί χρειάζεται “περί το έργον” ενασχόληση, προκειμένου να πει κανείς ότι και αυτή η κλίμακα είναι χρωματική; Γιατί ο τρόπος ανάπτυξης της στην αρχή είναι όμοιος κατά πάντα με τον διατονικό: “*Αύτη η κλίμαξ αρχομένη από του δι, ειμέν πρόεισιν επί το βαρύ, θέλει το μεν δι γα διάστημα τόνον μείζονα· το δε γα βου τόνον ελάχιστον*.” Αυτά είναι χαρακτηριστικά και του διατονικού δι-γα-βου. Καταλαβαίνει κανείς ότι εδώ έχουμε χρώμα και όχι διάτονο αν ενσκήψει “περί το έργον” και δει ολόκληρη την περαιτέρω ανάπτυξη της κλίμακας, όπου, με την επανάληψη των διαστημάτων αυτών στις διφωνίες βου-πα-νη και ζω-κε-δι, “χρωματίζονται” οι φθόγγοι ΠΑ και ΚΕ με ύφεση, όπως ακριβώς το δείχνει ο Χρύσανθος (θα γίνει λόγος αναλυτικά και παρακάτω, όταν θα δούμε πώς παρήχθη ο δεύτερος ήχος).

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΡΙ ΧΡΩΜΑΤΙΚΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

§244 Η χρωματική κλίμαξ νη πα^ο βου γα δι κε^ο ζω Νη σχηματίζει όχι τετράχορδα, αλλά τρίχορδα πάντη όμοια και συνημμένα τούτον τον τρόπον·

νη πα^ο βου, βου γα δι, δι κε^ο ζω, ζω νη Πα.

Αύτη η κλίμαξ αρχομένη από του δι, ειμέν πρόεισιν επί το βαρύ, θέλει το μεν δι γα διάστημα τόνον μείζονα· το δε γα βου τόνον ελάχιστον· το δε βου πα, τόνον μείζονα· και το πα νη, τόνον ελάχιστον. Ειδέ πρόεισιν επί το οξύ, θέλει το μεν δι κε διάστημα τόνον ελάχιστον· το δε κε ζω, τόνον μείζονα· το δε ζω νη τόνον ελάχιστον· και το νη Πα τόνον μείζονα. **Ώστε ταύτης της χρωματικής κλίμακος μόνο οι βου γα δι φθόγγοι ταυτίζονται με τους βου γα δι φθόγγους της διατονικής κλίμακος· οι δε λοιποί κινούνται.** Διότι το βου νη διάστημα κατά ταύτην μεν την κλίμακα περιέχει τόνους μείζονα και ελάχιστον· κατά δε την διατονικήν κλίμακα περιέχει τόνους ελάσσονα και μείζονα· ομοίως και δι ζω διάστημα.

§245 Η χρωματική κλίμαξ πα βου^ο γα^ο δι κε ζω^ο νη^ο Πα σύγκειται από δύο τετράχορδα· εν εκατέρω δε τετράχορδω κείνται τα ημίτονα ούτως, ώστε το διάστημα πα βου είναι ίσον με το κε ζω· το δε βου γα είναι ίσον με το ζω νη· και το γα δι είναι ίσον με το νη Πα· και όλον το πα δι τετράχορδον είναι ίσον με το κε Πα τετράχορδον. Είναι δε το μεν πα βου διάστημα ίσον ελαχίστω τόνω· το δε βου γα τριημιτόνιον· και το γα δι, ημιτόνιον· ήγουν ίσον 3/12

[Στη συνέχεια παρατίθενται σε διάγραμμα οι δύο χρωματικές και οι δύο μικτές κλίμακες]

3. ΤΟ ΧΡΩΜΑΤΙΚΟ ΓΕΝΟΣ ΚΑΤΑ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΠΑΡΑΓΕΤΑΙ ΑΠΟ ΑΛΛΟΙΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΤΟΝΙΚΗΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ, Η ΑΛΛΟΙΩΣΗ ΟΜΩΣ ΑΥΤΗ ΔΕΝ ΣΥΝΕΠΑΓΕΤΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΥΠΕΡΜΕΙΖΟΝΩΝ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΩΝ

Το χρωματικό γένος προέρχεται από το διατονικό με χρωματισμό κάποιων φθόγγων του, είτε με μία δίεση ή ύφεση σε έναν φθόγγο είτε με περισσότερες αλλοιώσεις σε περισσότερους φθόγγους. **Δεν**

αναφέρεται λοιπόν, κατά το Χρύσανθο, ως απαραίτητο στοιχείο για τη δημιουργία χρωματικού γένους η ύπαρξη διαστημάτων μεγαλύτερων του μείζονος τόνου (υπερμειζόνων), όπως αναφέρεται στις θεωρητικές πραγματείες από την Πατριαρχική Επιτροπή του 1883 και μετά, αλλά η αλλοίωση φθόγγων της διατονικής κλίμακας ώστε να “βαφεί” η γινομένη από το διατονικό γένος ποιότητα και να “παραχθεί ποιότητα έχουσα ήθος διάφορον”. Διότι “Και μία μόνη ύφεσις δύναται να χρωματίση την σειράν των φθόγγων του τετραχόρδου και να καταστήση να φαίνεται πάντη διάφορον”, μας λέγει ο Χρύσανθος (παρ. 241). Επομένως, και με μία μόνο ύφεση, ένα τετράχορδο φαίνεται “πάντη διάφορον” και “χρωματίζεται”, δίνοντας χρωματικό γένος, αφού “γένος εις την μουσικήν είναι ποιά διαίρεσις τετραχόρδου” (Μ. Θεωρητικόν, παρ. 217). Αυτό γίνεται εμφανές στον Β΄ ήχο, όπου με μία ύφεση στον φθόγγο Κε το διατονικό τετράχορδο Δι-Νη χρωματίζεται και φαίνεται τελείως διαφορετικό, δίνοντας ήθος Β΄ ήχου και παράγοντας χρωματικό γένος, κι αυτό χωρίς ο Χρύσανθος να μας δίνει στην κλίμακα του ήχου διαστήματα μεγαλύτερα του τόνου.

Δεν πρέπει δε να μας ξενίζει το γεγονός ότι ο Χρύσανθος υπάγει στο χρωματικό γένος κλίμακα αποτελούμενη από ελαχίστους και μείζονες τόνους: κι αυτό γιατί, όπως είπαμε σχολιάζοντας τα περί ημιτόνων, είναι άλλο πράγμα οι ελάχιστοι τόνοι ως πρωτότυπο διάστημα φθόγγων της διατονικής κλίμακας και άλλο οι ελάχιστοι τόνοι ως παράγωγο διάστημα από μόνιμη αλλοίωση (“βάψιμο”) φθόγγων της διατονικής κλίμακας (ελασσόνων ή μείζονων), ώστε αυτή να χρωματιστεί και να σχηματίσει χρωματικό γένος. Διαφέρει δηλ. ο ελάχιστος τόνος του β' ήχου, ο οποίος είναι ίδιος με αυτόν της διατονικής κλίμακας, από τον ελάχιστο τόνο του β' ήχου, που έχει προκύψει με ύφεση πάνω σε φθόγγο της διατονικής (χρωματισμός). Κι όταν λέμε ότι διαφέρει, δεν εννοούμε ακουστικά, αλλά εννοιολογικά: ο πρώτος υπάγεται στα ήδη των τόνων (μείζονες-ελασσονες-ελάχιστοι) και ο δεύτερος στα ημίτονα, όπως εκτέθηκαν προηγουμένως. Γι' αυτό και το πρώτο ο Χρύσανθος το ονομάζει “ελάχιστο τόνο” και το δεύτερο “ημίτονο”. Και εκείνο που διαφοροποιεί την 1η κλίμακα, που παραθέτει ο Χρύσανθος για το χρωματικό γένος, από τη διατονική κλίμακα είναι όχι ο ελάχιστος τόνος ΒΟΥ-ΓΑ, που ταυτίζεται με τον αντίστοιχο διατονικούς, **αλλά τα ημίτονα ΠΑ-ΒΟΥ και ΔΙ-ΚΕ, αφού αυτά μόνο παράγονται με αλλοίωση (ύφεση) των φθόγγων της διατονικής κλίμακας και όχι το ΒΟΥ-ΓΑ.**

4. Η ΚΛΙΜΑΚΑ ΤΟΥ Β' ΗΧΟΥ ΚΑΤΑ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΣΧΗΜΑΤΙΖΕΙ ΤΡΙΧΟΡΔΑ ΚΑΙ ΟΧΙ ΤΕΤΡΑΧΟΡΔΑ

Οι δύο κλίμακες του “διόλου” χρωματικού γένους, οι ονομαζόμενες σήμερα μαλακή και σκληρή χρωματική κλίμακα (των ήχων Β' και πλ. Β' αντίστοιχα), φαίνονται σαφώς στο έργο του Χρυσάνθου, απλώς δεν ονομάζονται με την ορολογία αυτή που γνωρίζουμε σήμερα, αλλά με τις ορολογίες “κλίμακα Α” και “κλίμακα Β”⁴. Η θεώρηση του Χρυσάνθου περί του σχηματισμού της μαλακής χρωματικής κλίμακας έχει μια διαφορά με τη θεωρία όπως την ξέρουμε σήμερα (για την ουσία αυτής της “διαφοράς” αυτή θα γίνει λόγος αργότερα), καθώς ο Χρύσανθος δεν ομιλεί περί τετραχόρδων στην κλίμακα Α (όπως η Πατριαρχική Επιτροπή αργότερα), αλλά περί τριχόρδων και μάλιστα κατηγορηματικά. **Δεν μπορούμε δε να υποστηρίξουμε ότι ομιλεί περί τετραχορδικής κλίμακας και απλώς για πορεία μέλους κατά διφωνία, αφού εκφράζεται τόσο κατηγορηματικά που δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας για το τι ακριβώς εννοεί: “η χρωματική κλίμαξ νη – [πα ύφεση] – βου – γα – δι – [κε ύφεση] – ζω – Νη σχηματίζει όχι τετράχορδα, αλλά τρίχορδα πάντη όμοια και συνημμένα”.**

Το ότι ο Χρύσανθος κυριολεκτεί μιλώντας για τρίχορδα στην κλίμακα, φαίνεται και από την ανάλυση της κλίμακας που κάνει αμέσως μετά, λέγοντάς μας πολύ σημαντικά πράγματα για την κατανόηση της θεώρησής του για την κλίμακα του Β' ήχου:

1. Αρχίζει την πορεία της κλίμακας από το ΔΙ και όχι από το ΝΗ
2. Οι διφωνίες της, από το βαρύ προς το οξύ, αποτελούνται από τόνους ελάχιστο και μείζονα
3. Οι μοναδικοί φθόγγοι που ταυτίζονται με αυτούς της διατονικής είναι οι ΒΟΥ ΓΑ ΔΙ, ενώ οι

⁴ Τον όρο “μαλακό χρώμα” αναφέρει ο Χρύσανθος στην παραγωγή χρωμάτων κατά το σύστημα της αρχαίας ελληνικής μουσικής, η έννοιά του όμως είναι διαφορετική από ό,τι εννοούμε σήμερα.

υπόλοιποι “κινούνται” (τι σημαίνει αυτό θα το δούμε στη συνέχεια)

4. Η διφωνία νη-βου διαφέρει από την αντίστοιχη διατονική κατά τη θέση του ΝΗ

Έτσι, μέσα από την περιγραφή αυτή, μάς δίνει μια πρώτη ιδέα για την εκτέλεση της κλίμακας αυτής (την οποία θα μας ξεκαθαρίσει ακόμα περισσότερο στο κεφάλαιο περί του β' ήχου): αρχίζοντας από το ΔΙ, τους φθόγγους δι-γα-βου τους εκτελούμε ίδιους με τους αντίστοιχους διατονικούς, ενώ προς τα πάνω και προς τα κάτω φυλάσσουμε τα ίδια διαστήματα. Επομένως, κατεβαίνοντας προς τα κάτω και εκτελώντας τόνους μείζονα (ΒΟΥ-ΠΑ) και ελάχιστο (ΠΑ-ΝΗ), το νη βρίσκεται λίγο πιο ψηλά από το διατονικό. Ανεβαίνοντας δε προς τα πάνω και εκτελώντας τόνους ελάχιστο (ΔΙ-ΚΕ) και μείζονα (ΚΕ-ΖΩ), το ζω βρίσκεται λίγο πιο χαμηλά από το αντίστοιχο διατονικό.

Μπορεί εκ πρώτης όψεως να μας φαίνεται περίεργος ο τρόπος αυτός εκτέλεσης, σύμφωνα με την κρατούσα στις μέρες μας θεωρία, λόγω της αλλαγής που υπέστη εκ των υστέρων η κλίμακα που πρότεινε ο Χρυσάνθος και η οποία αλλαγή κρατά ως τις μέρες μας (θα μιλήσουμε παρακάτω για τους λόγους που υπαγόρευσαν την αλλαγή αυτή). Ας μη μας φαίνεται ξενίζει όμως θεωρητικά το σύστημα εκτέλεσης με όμοιες διφωνίες, καθότι αποτελεί τον πλέον φυσικό τρόπο εκτέλεσης των διαστημάτων όταν οι δεσπόζοντες φθόγγοι είναι σε απόσταση διφωνίας πάνω ή κάτω από τη βάση του ήχου και εκτελείται από τον οποιονδήποτε, έστω και χωρίς να το καταλαβαίνει, αν αφήσει αβίαστα τη φωνή του και δεν εγκλωβιστεί σε θεωρητικές περιγραφές: **ήδη ο συνάδελφος κ. Χαράλαμπος Συμεωνίδης στο Β' συνέδριο βυζαντινού πολιτισμού του Ιουνίου του 2009 έδειξε με ηχογραφήσεις την επιβίωση του συστήματος της όμοιας διφωνίας επί των ημερών μας, με παραδείγματα από παραδοσιακούς ψάλτες (Ιάκωβο Ναυπλιώτη, Δοσίθεο Κατουνακιώτη) με φασματογράφο και ανάλυση φωνής με χρήση Η/Υ, σε κλασσικά μαθήματα του Β' ήχου όπως το Δύναμις το “συνειθισμένον”, Την Ανάστασίν σου και το κλασσικό Κύριε εκέκραξα.⁵**

5. Η ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΚΛΙΜΑΚΩΝ ΤΟΥ ΧΡΩΜΑΤΙΚΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΨΑΛΜΩΔΙΑ ΓΙΝΕΤΑΙ ΚΑΤΑ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΜΕ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΛΟΓΩΝ ΦΘΟΡΩΝ

Η μεν πρώτη (κλίμακα Α), με τις υφέσεις στους φθόγγους ΠΑ και ΚΕ χρησιμοποιείται, όπως όλοι γνωρίζουμε, στον Β' ήχο, η δε δεύτερη (κλίμακα Β) με επιπρόσθετες διέσεις στους φθόγγους ΓΑ και άνω ΝΗ, χρησιμοποιείται στον πλ. Β'. Υπάρχει όμως περίπτωση να χρησιμοποιηθεί η κλίμακα Β, δηλ. η πα-Πα', στον Β' ήχο (όπως στην περίπτωση των ειρμολογικών μελών του ήχου αυτού). Αυτό θα πρέπει κανονικά να σημειωθεί με κάποια φθορά, όπως μας λέει ο Χρυσάνθος στην “Εισαγωγή” στο κεφ. ΙΑ' Περί του Δευτέρου ήχου: *“αν όμως εις τούτον τον ήχον οι Εκκλησιαστικοί Μουσικοί μεταχειρίζονται πολλάκις και την διόλου χρωματικήν κλίμακα, της οποίας την έκθεσιν βλέπεις εις τον Πλάγιον του Δευτέρου ήχον, τούτο ημείς διακρίνομεν και σαφηνίζομεν διά των φθορών”*. Δεν φαίνεται λοιπόν ο Χρυσάνθος να θεωρεί σημαντικό θέμα τη χρήση της κλίμακας Β' (σκληρής χρωματικής) σε μέλη ήχου που χρησιμοποιεί κανονικά την κλίμακα Α' (μαλακή χρωματική), καθώς το θέμα αυτό με τη νέα γραφή λύνεται άπαξ δια παντός και “σαφηνίζεται” με τη χρήση των ανάλογων φθορών. Έτσι, για παράδειγμα, υπάρχουν τα ειρμολογικά μέλη του Β' ήχου, που έχουν βάση τον φθόγγο ΒΟΥ και ψάλλονται με την “διόλου χρωματική κλίμακα Β”, αφού “σαφηνίζονται”, όπως γράφει ο Χρυσάνθος, με τη φθορά του πλ. Β'⁶ και υπάρχουν και παπαδικά μέλη του Β' ήχου, που έχουν βάση τον φθόγγο ΒΟΥ, αλλά δεν υπάρχει φθορά του πλ. Β', οπότε ψάλλονται κατά την Α' κλίμακα (μαλακή χρωματική).

5 Στο ίδιο συνέδριο επισημάνθηκε μάλιστα και η περίπτωση του μαθήματος “τον Δεσπότην και Αρχιερέα” σε ήχο βαρύ, όπου, στο γνωστό σημείο που κατεβαίνει το μέλος στο κάτω ΔΙ με μαλακή χρωματική φθορά στον ΠΑ, παρατηρούμε τη συντριπτική πλειοψηφία των παραδοσιακών ψαλτών να εκτελεί διαστήματα όχι ακριβώς διατονικά, όπως υποστηρίζεται από πολλούς, αλλά ούτε και χρωματικά με τη σημερινή έννοια, όπως επίσης υποστηρίζεται από πολλούς, αλλά χρωματικά με την έννοια της όμοιας διφωνίας του Χρυσάνθου, μη καθιστώντας έτσι προβληματική την εισαγωγή της φθοράς του β' ήχου για την εκτέλεση των διαστημάτων αυτών. Τις εισηγήσεις του κ. Συμεωνίδη μπορεί να βρει κανείς στο Διαδίκτυο (<http://www.asbmh.pitt.edu/>).

6 Τα διαστήματα της κλίμακας του πλ. β' είναι άλλο θέμα και δεν εξετάζονται εδώ. Επίσης, για τα ειρμολογικά μέλη του β' ήχου, βλ. και παρακάτω, κεφ. Δ' της παρούσης μελέτης, όπου διευκρινίζεται η εκτέλεση με μαλακό χρώμα στις γραμμές των μελών αυτών με δεσπόζοντες φθόγγους σε απόσταση διφωνιών από τη βάση.

Εδώ όμως υπάρχει ένα θέμα, καθώς η “σαφήνιση” αυτή με τις φθορές δεν είναι πάντα συνεπής στις εξηγήσεις από την παλαιά γραφή: άλλοτε η φθορά δεν σημειώνεται και σε άλλα μέλη η μία εξήγηση στη νέα γραφή χρησιμοποιεί μαλακή χρωματική φθορά (β' ήχου) ενώ άλλη εξήγηση χρησιμοποιεί σκληρή (πλ. β'). Αυτό όμως δεν σημαίνει κάτι το ιδιαίτερο, καθώς η πηγή είναι μία και η αυτή και το άκουσμα και η φιλοσοφία παρέμειναν ίδια, όπως τα περιγράφει ο Χρύσανθος: όπου έχουμε χαρακτηριστικά της μαλακής χρωματικής κλίμακας (δεσπόζοντες φθόγγους στις διφωνίες και ανάλογες μελωδικές γραμμές) χρησιμοποιείται η μαλακή χρωματική κλίμακα και όπου έχουμε χαρακτηριστικά της σκληρής χρωματικής κλίμακας (δεσπόζοντες φθόγγους στις τριφωνίες και, ομοίως, ανάλογες μελωδικές γραμμές) χρησιμοποιείται η σκληρή χρωματική, κάτι που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το διευκρινίζει πολύ ωραία ο Κωνσταντίνος Ψάχος. Η σήμανση με φθορά είναι λεπτομέρεια και για κάποιον που έχει ακούσματα από παραδοσιακούς ψάλτες δεν είναι ιδιαίτερο πρόβλημα. Άλλωστε είναι πραγματικά δύσκολο να διαλέξει κανείς τη μια ή την άλλη φθορά όταν το μέλος είναι διάσπαρτο από διφωνίες και τριφωνίες από τη βάση, που εκτελούνται τότε με τη μία κλίμακα και τότε με την άλλη (και μάλιστα με διαστηματικές παραλλαγές τους στην πράξη, αναλόγως της μελωδικής φράσης και του πόσο αναδεικνύεται η διφωνία ή η τριφωνία και του πόσο θα επηρεαστεί από αυτό η θέση των διαστημάτων που εκτελούνται).

Τώρα που γνωρίζουμε τα περί Α και Β χρωματικής κλίμακας και της διαφοράς των διαστημάτων τους, γίνονται κατανοητά ακόμα πιο εύκολα τα αναφερόμενα στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο:

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΡΙ ΦΘΟΓΓΩΝ ΤΟΥ ΧΡΩΜΑΤΙΚΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

§246 Φθόγγους διά το χρωματικόν γένος παρέδωκαν εις ημάς οι Εκκλησιαστικοί μουσικοί τέσσαρας

νεχεανες, νανανω, νεανες, νενανο

Από τους οποίους τους μεν δύο μέσους μεταχειριζόμεθα ανιόντες· τους δε δύο άκρους, κατιόντες. Οίον, την Α κλίμακα νη πα^ο βου γα δι κε^ο ζω Νη, ούτω ψάλλομεν εμμελώς·

[παρατίθεται κλίμακα με πολυσύλλαβους φθόγγους νεχεανες/νενανω κατά την άνοδο και νεχεανες/νενανο κατά την κάθοδο]

και μεταχειριζόμεθα διαστήματα τόνον ελάχιστον και τόνον μείζονα, καθώς διωρίσθησαν (§244)

§247 Την δε Β κλίμακα πα βου^ο γα^ο δι κε ζω^ο νη^ο Πα, με τους αυτούς μεν φθόγγους ψάλλομεν, και η μελωδία τούτων με τους αυτούς χαρακτήρας γράφεται· όμως οι φθόγγοι φυλάττουσι τα διαστήματα, άτινα διωρίσθησαν (§245). **Όθεν διαφέρει το μεν νεχεανες της Α του νεχεανες της Β, καθό εκείνο μεν απηχείται με διαστήματα τόνου ελαχίστου και τόνου μείζονος· τούτο δε, με διαστήματα τόνου ελαχίστου και τριημιτονίου. Διά τον αυτόν λόγον διαφέρουσιν και οι νεανες, νενανω και νενανο φθόγγοι.**

§248 Από τους οκτώ φθόγγους ταύτης της χρωματικής Β κλίμακος οι τέσσαρες είναι Εστώτες, ήγουν οι αυτοί με τους της διατονικής κλίμακος, μήτε τη οξύτητι μήτε τη βαρύτητι διαφέροντες, οι πα, δι, κε, Πα· οι δε λοιποί τέσσαρες κινούνται εις υφέσεις και διέσεις. Πώς δε έκαστος μαρτυρείται, φαίνεται εις την Β κλίμακα.

6. ΟΙ ΦΘΟΓΓΟΙ ΒΟΥ-ΓΑ-ΔΙ ΕΙΝΑΙ ΚΑΤΑ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΚΟΙΝΟΙ ΤΟΣΟ ΣΤΟ ΔΙΑΤΟΝΙΚΟ ΟΣΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΜΑΛΑΚΟ ΧΡΩΜΑΤΙΚΟ ΓΕΝΟΣ

Στο κεφάλαιο περί φθόγγων του χρωματικού γένους βλέπουμε και από πού προήλθε το γνωστό απήχημα “νεανες” του β' ήχου, του οποίου την παραλλαγή μάς αναφέρει ο Χρύσανθος στο κεφάλαιο περί απηχημάτων (παρ. 310), τόσο την παλαιά όσο και τη νεώτερη⁷ (νε-α-νες με φθόγγους βου-γα-δι). Τα απηχήματα στην πλειοψηφία τους προήλθαν από τους παλαιούς πολυσύλλαβους φθόγγους της παλαιάς γραφής. Έτσι και το απήχημα “νεανες”. Οι πολυσύλλαβοι φθόγγοι του χρωματικού γένους ήταν ίδιοι, τόσο στην κλίμακα του Α (μαλακή) όσο και στην κλίμακα Β (σκληρή), όμως είχαν φυσικά διαφορετική εκτέλεση ως προς τα διαστήματα: “διαφέρει το μεν νεχεανες της Α του νεχεανες της Β, καθό εκείνο μεν απηχείται με διαστήματα τόνου ελαχίστου και τόνου μείζονος· τούτο δε, με διαστήματα τόνου ελαχίστου και τριημιτονίου. Διά τον αυτόν λόγον

7 Νεώτερη κατά τους δικούς του χρόνους

διαφέρουσιν και οι νεανες, νενανω και νενανο φθόγγοι.” Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο πολυσύλλαβος φθόγγος νεανες μαρτυρείται τόσο στο διατονικό όσο και στο χρωματικό γένος. Αυτό από μόνο του προδίδει κάποια σχέση μεταξύ τους. Και πράγματι αυτό μάς το επιβεβαιώνει και ο Χρύσανθος: στο κεφάλαιο περί του Τροχού, που μας εκθέτει τους πολυσύλλαβους φθόγγους του διατονικού γένους και το σχηματισμό τους στον Τροχό, μας αναφέρει ότι “ο δε νανα [σημ.: ΓΑ] είναι οξύτερος του νεανες [σημ.: ΒΟΥ] ελάχιστον τόνον” (παρ. 74). Εδώ δε, μας γράφει για τα διαστήματα του νεανες στην κλίμακα Α (μαλακή χρωματική) ότι “μεταχειριζόμεθα τόνον ελάχιστον και τόνον μείζονα, καθώς διωρίσθησαν (§244)”. Και πώς διωρίσθησαν στην παρ. 244 που μας παραπέμπει; Το είδαμε ήδη: “το δε γα βου τόνον ελάχιστον”. Έτσι βλέπουμε ότι το συμπέρασμα του Χρύσανθου στην ίδια παράγραφο, σχετικά με την κλίμακα του β' ήχου, ότι “οι βου γα δι φθόγγοι ταυτίζονται με τους βου γα δι φθόγγους της διατονικής κλίμακος”, δεν είναι τυχαίο, καθώς κρατάει από τον πολυσύλλαβο φθόγγο “νεανες” της παλαιάς γραφής, ο οποίος εκτελούνταν στο β' ήχο στους σημερινούς φθόγγους βου-γα-δι με διαδοχή ελαχίστου τόνου και τόνου και προήλθε από τον διατονικό νεανές (νη-πα-βου), από την κορυφή του οποίου (βου) σχηματίζονται όντως τα διαστήματα αυτά, αν αναπτυχθεί ο φθόγγος νεανές, εξ ου και η κοινή ονομασία τόσο στην παραλλαγή του διατονικού γένους (τροχού) όσο και σ' αυτήν του χρωματικού. Προκύπτει επομένως ξεκάθαρα από τα γραφόμενα του Χρύσανθου ποια ήταν ανέκαθεν τα διαστήματα εκτέλεσης του απηχήματος “νεανες”.

7. ΟΛΟΙ ΟΙ ΥΠΟΛΟΙΠΟΙ ΦΘΟΓΓΟΙ ΤΟΥ Β' ΗΧΟΥ ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΒΟΥ-ΓΑ-ΔΙ ΔΙΑΦΕΡΟΥΝ ΚΑΤΑ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΟΥΣ ΔΙΑΤΟΝΙΚΟΥΣ (ΔΗΛ. “ΚΙΝΟΥΝΤΑΙ”)

Για τους υπόλοιπους φθόγγους, εκτός των βου-γα-δι, της κλίμακας Α (του β' ήχου), ο Χρύσανθος μας λέει: “οι δε λοιποί **κινούνται**”. Παρατηρούμε ότι την ίδια έκφραση χρησιμοποιεί και για τους φθόγγους της κλίμακας Β (του πλ. Β'), λέγοντας μας ότι “Από τους οκτώ φθόγγους ταύτης της χρωματικής Β κλίμακος οι τέσσαρες είναι Εστώτες, ήγουν οι αυτοί με τους της διατονικής κλίμακος, μήτε τη οξύτητι μήτε τη βαρύτητι διαφέροντες, οι πα, δι, κε, Πα· οι δε λοιποί τέσσαρες **κινούνται** εις υφέσεις και διέσεις. Πώς δε έκαστος μαρτυρείται, φαίνεται εις την Β κλίμακα.”⁸ Από εδώ λοιπόν καταλαβαίνουμε και τι εννοεί με τον όρο “κινούνται” για τους φθόγγους της κλίμακας Α: όπως οι φθόγγοι βου-γα και ζω-νη της κλίμακας Β (πλ. Β') είναι “μη εστώτες” και “κινούνται” σε σχέση με τη θέση τους στη διατονική κλίμακα, λαμβάνοντας διέσεις (οι γα και νη) και υφέσεις (οι βου και ζω), έτσι και στην κλίμακα Α οι υπολοίποιοι των βου-γα-δι φθόγγων (δηλ. οι νη-πα και κε-ζω) “κινούνται” σε σχέση με τη θέση τους στη διατονική κλίμακα, είτε λαμβάνοντας υφέσεις (οι πα και κε) είτε έχοντας διαφορετικό τονικό ύψος από τους αντίστοιχους διατονικούς φθόγγους (οι νη και ζω), λόγω της εφαρμογής του συστήματος της όμοιας διφωνίας.

Β. Ο Β' ΗΧΟΣ ΣΤΟ ΜΕΓΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΤΑ ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΗΧΟΥ

§326

Δεύτερον ήχον ωνόμασαν οι Εκκλησιαστικοί μουσικοί εκείνον, ος τις απηχείται με το νεανές· το οποίον απήχημα δείχνει επί το οξύ τόνον ελάχιστον και τόνον μείζονα. Και αν δεν λέγηται ολόκληρος αύτη η λέξις, το απηχούμενον νες, δείχνει την ποιότητα του νεανές· έχει δε Ίσον τον βου φθόγγον· διά δε την ομοιότητα της διφωνίας, λαμβάνει Ίσον και τον δι, και τον νη.

1. ΤΟ ΑΠΗΧΗΜΑ ΤΟΥ Β' ΗΧΟΥ ΚΑΤΑ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΟΠΩΣΔΗΠΟΤΕ ΕΛΑΧΙΣΤΟ ΤΟΝΟ

Εδώ βλέπουμε δύο έννοιες, το “απήχημα” και το “Ίσον” (τη βάση δηλ. του ήχου). Είπαμε προηγουμένως ότι στο κεφάλαιο περί απηχημάτων ο Χρύσανθος μάς αναφέρει ότι το σύντομο

⁸ Οι όροι “εστώτες” και “κινούμενοι” φθόγγοι, όπως χρησιμοποιούνται εδώ από το Χρύσανθο, ομοιάζουν μεν, όμως δεν ταυτίζονται υποχρεωτικά με τους “εστώτες” και “κινούμενους” φθόγγους, για τους οποίους μιλάμε σήμερα στη θεωρία των έλξεων, καθώς δεν μαρτυρούν υποχρεωτικά άκρα τετραχόρδων ή δεσπόζοντες φθόγγους, αλλά ταυτιζόμενους (εστώτες) ή διαφοροποιούμενους (κινούμενοι) από τη διατονική κλίμακα φθόγγους αντιστοίχως.

απήχημα του β' ήχου είναι είτε το νε-α-νεζ (βου-γα-δι) είτε το νε-εζ (κε-δι). Τα διαστήματα με τα οποία θα εκτελέσουμε τα απηχήματα αυτά, εκτός του ότι προκύπτουν από την κλίμακα του ήχου, μας τα λέει εδώ για ακόμα μια φορά, πλέον όμως ρητά και απερίφραστα, σε ό,τι αφορά το νεανες: “*απηχείται με το νεανές· το οποίον απήχημα δείχνει επί το οξύ τόνον ελάχιστον και τόνον μείζονα*”. Επομένως η ορθή απαγγελία κατά Χρύσανθο του απηχήματος είναι “νε-α” = βου-γα=τόνος ελάχιστος και “α-νεζ”=γα-δι=τόνος μείζων (δηλ., στην κλίμακα των 72 τμημάτων που χρησιμοποιείται σήμερα για τη διδασκαλία, βου-γα=8 και γα-δι=12).

2. ΑΠΟ ΤΟ ΙΔΙΟ ΤΟ ΑΠΗΧΗΜΑ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΗΧΟΥ ΠΡΟΚΥΠΤΕΙ ΤΟΣΟ Ο ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΟΣΟ ΚΑΙ Ο ΤΡΟΠΟΣ ΕΚΤΕΛΕΣΗΣ ΚΑΤΑ ΔΙΦΩΝΙΕΣ, ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΑΛΛΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΟΜΟΙΑΣ ΔΙΦΩΝΙΑΣ

Ο Χρύσανθος ορίζει κάθε ήχο με βάση το απήχημά του: “*Πρώτον ήχον ωνόμασαν οι Εκκλησιαστικοί μουσικοί εκείνον, ος τις απηχείται με το ανανες*” (§318), “*Δεύτερον ήχον ωνόμασαν οι Εκκλησιαστικοί μουσικοί εκείνον, ος τις απηχείται με το νεανες*” (§326) κλπ. Ο νεανες αυτός λοιπόν, ο οποίος, κατά τη θεωρία του τροχού, απέχει διάστημα ελάσσονος τόνου από τη βάση του α' ήχου (το ΚΕ ως παλαιά βάση), εκτελούμενος διατονικά κατά την παραλλαγή του διατονικού γένους (δηλ. νε-α-νεζ = ΔΙ-ΚΕ-ΖΩ, με διαστήματα μείζονος και ελάσσονος τόνου) μάς οδηγεί στο δεύτερο διατονικό ήχο από το ΖΩ (βαρύ διατονικό καθ' ημάς, με τον λέγετο να χαρακτηρίζεται ως πλάγιος του δευτέρου διατονικός, κατά τη λογική του τροχού των παλαιών). Αρχίζοντας λοιπόν την εκτέλεση του διατονικού αυτού ήχου, έχουμε διαστήματα ελαχίστου τόνου και τόνου ΖΩ-ΝΗ'-ΠΑ' (με διαστήματα 7 και 12 στο Χρύσανθο). Αν τώρα επαναλάβουμε τη διατονική αυτή διφωνία (ΖΩ-ΝΗ'-ΠΑ' = νε-α-νεζ) μια φορά προς τα πάνω και μια φορά προς τα κάτω (δηλ. με συνημμένες όμοιες διφωνίες) και αφού πρώτα μεταφέρουμε τη βάση στον αντίστοιχο φθόγγο του χαμηλού σχήματος του Τροχού, για να βολεύει φωνητικά (επομένως ΒΟΥ-ΓΑ-ΔΙ = νε-α-νεζ), είναι προφανές ότι οι υπόλοιποι φθόγγοι της διατονικής κλίμακας θα μετακινηθούν (“*οι δε λοιποί κινούνται*” είδαμε στην §244):

- Το μεν ΒΟΥ-ΓΑ-ΔΙ θα είναι ίδιο με τα διαστήματα της διατονικής κλίμακας, όχι όμως ίδιο και με το διατονικό νεανές (βλ. §247), καθώς καθώς αυτό έχει διαστήματα μείζονος και ελάσσονος τόνου (ΔΙ-ΚΕ και ΚΕ-ΖΩ) ενώ το χρωματικό τώρα έχει διαστήματα ελαχίστου και μείζονος τόνου (ΒΟΥ-ΓΑ και ΓΑ-ΔΙ). Έτσι θα ονομαστεί χρωματικό νεανες.
- Στην προέκταση του ΒΟΥ-ΓΑ-ΔΙ προς τα πάνω, το ΔΙ-ΚΕ-ΖΩ θα έχει διαστήματα ομοίως ελαχίστου και μείζονος τόνου και σε σχέση με το διατονικό θα έχει ίδια τη θέση του ΔΙ, θα διαφέρει όμως καθαρά στο ΚΕ και ελάχιστα στο ΖΩ
- Στην προέκταση του ΒΟΥ-ΓΑ-ΔΙ προς τα κάτω, το ΝΗ'-ΠΑ'-ΒΟΥ θα έχει και αυτό διαστήματα ελαχίστου και μείζονος τόνου και σε σχέση με το διατονικό θα έχει ίδια τη θέση του ΒΟΥ, θα διαφέρει όμως καθαρά στο ΠΑ και ελάχιστα στο ΝΗ. Αυτό αναφέρει ξεκάθαρα ο Χρύσανθος πιο κάτω:

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΗΧΟΥ

§331: *Ενάρχεται μεν το απήχημα του δευτέρου ήχου από του βου, αν λήγει εις τον δι· αν όμως λήγει εις τον βου, ενάρχεται μεν από του νη, ζητεί δε το μεν βου πα διάστημα τόνον μείζονα· το δε πα νη, τόνον ελάχιστον. Όθεν ούτος ο νη ευρίσκεται ολίγον οξύτερος από τον διατονικόν νη.*

3. ΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΟΜΟΙΑΣ ΔΙΦΩΝΙΑΣ ΤΟΥ Β' ΗΧΟΥ ΚΑΤΑ ΧΡΥΣΑΝΘΟ, Ο ΚΑΤΩ ΝΗ ΚΑΙ Ο ΑΝΩ ΖΩ ΕΙΝΑΙ ΕΛΑΦΡΩΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΜΕΝΟΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΟΥΣ ΔΙΑΤΟΝΙΚΟΥΣ

Έχουμε εδώ λοιπόν κι άλλη μια παρατήρηση που ως τώρα είχε προκύψει λογικά, όμως ο Χρύσανθος εδώ μας το λέει ευθέως και αυτό ξενίζει κάποιον που δεν έχει καταλάβει το νόημα της όμοιας διφωνίας: ότι δηλ. ο νη του β' ήχου με όμοιες διφωνίες είναι “*ολίγον οξύτερος*” από τον διατονικό νη (γιατί κατά Χρύσανθο ΒΟΥ-ΝΗ διατονικό = 9+12 = 21, ενώ ΒΟΥ-ΝΗ χρωματικό = 12+7=19). Ομοίως και το ΖΩ θα είναι λίγο χαμηλότερο από το διατονικό ΖΩ (ΔΙ-ΖΩ διατονικό =

12+9=21, ενώ ΔΙ-ΖΩ χρωματικό = 7+12=19). Αυτό προκύπτει λογικά, αλλά περιέχεται και στο προγενέστερο της έκδοσης του Μεγάλου Θεωρητικού σχεδιάσμα του Χρυσάνθου, το Αυτόγραφο: *“Διά τον ίδιον λόγον και ο ΖΩ ταύτης της χρωματικής κλίμακος είναι διαφορετικός από τον ΖΩ της διατονικής επειδή ευρίσκεται ολίγω βαρύτερος”* (§181 Αυτογράφου).

Πάντως στο σημείο αυτό δεν πρέπει να δίνεται περισσότερη σημασία από αυτήν που πραγματικά έχει: ο Χρυσάνθος ενδιαφέρεται για την ομοιότητα των διφωνιών και όχι για τη διαφορά από το διατονικό γένος. Όπου η διαφορά των φθόγγων, λόγω της επανάληψης της όμοιας διφωνίας, είναι σημαντική, την καταγράφει με ύφεση (συγκεκριμένα στους φθόγγους ΠΑ και ΚΕ, που έχουν διαφορά 5 χρυσανθινών τμημάτων από τους αντίστοιχους διατονικούς φθόγγους). Εδώ όμως που δεν είναι (καθώς τα ΝΗ και ΖΩ απέχουν 2 μόλις τμήματα από τα αντίστοιχα διατονικά) δεν υπάρχει λόγος να το δηλώσει με ολόκληρο σημείο αλλοίωσης. Ο ίδιος άλλωστε στο κεφάλαιο περί φθόγγων του χρωματικού γένους στο Αυτόγραφο (§184) σημειώνει για τα διαστήματα της παραλλαγής των αρχαίων πολυσύλλαβων φθόγγων ότι *“ο δε ζω είναι σχεδόν ο αυτός με τον διατονικόν”* και ότι *“ο δε νη είναι σχεδόν ο αυτός με τον διατονικόν”*. Δεν γράφει πουθενά στο θεωρητικό του (ούτε στο Αυτόγραφο ούτε στο Μέγα Θεωρητικό) ότι οι φθόγγοι αυτοί είναι με ύφεση, γιατί το βασικό πνεύμα της μαλακής χρωματικής κλίμακας δεν είναι η διαφοροποίηση αυτών των φθόγγων από τη διατονική, αλλά η διαφοροποίηση των ΠΑ και ΚΕ από τη διατονική. Η ελάχιστη διαφοροποίηση των άκρων της κλίμακας ΝΗ και ΖΩ είναι απλή συνέπεια της όμοιας διφωνίας. Γι' αυτό και όταν αναπαριστά το σχηματισμό της κλίμακας από τη διατονική, τόσο στο Αυτόγραφο όσο και στο Μέγα Θεωρητικό, δεν σημειώνει δίεση και ύφεση στα ΝΗ και ΖΩ, αλλά μόνο υφέσεις στα ΠΑ και ΚΕ.

Επομένως η αναφορά στο Επίμετρο της έκδοσης του Αυτογράφου από τον επιμελητή της έκδοσης αξιότιμο κ. Γεώργιο Κωνσταντίνου, ότι η Α κλίμακα του Χρυσάνθου *“πρέπει να γραφεί ως εξής:*

νη (δίεση) πα (ύφεση) βου γα δι κε (ύφεση) Ζω (ύφεση) Νη”

με τονισμένα μάλιστα τα **νη (δίεση)** και **Ζω (ύφεση)**, είναι μια περιγραφή κλίμακας που δεν απαντάται πουθενά στο Χρυσάνθο, ενώ δεν αποτυπώνει και τη θέση του Χρυσάνθου ότι τα νη και Ζω είναι σχεδόν ίδια με τα διατονικά, εξισώνοντας τη μικρή αυτή αλλοίωσή τους (2 τμήματα), που προέκυψε εξ ανάγκης της διφωνίας, με τις κατά πολύ μεγαλύτερες αλλοιώσεις των ΠΑ και ΚΕ (5 τμήματα), που προέκυψαν εξ ανάγκης του σχηματισμού του ήχου. Είναι, μ' άλλα λόγια, τελείως έξω τόσο από το γράμμα όσο και από το πνεύμα του Χρυσάνθου.

4. ΚΑΤΑ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΦΟΡΑ ΣΤΟ Β' ΗΧΟ ΕΑΝ Η ΒΑΣΗ ΤΟΥ ΕΙΝΑΙ ΝΗ Ή ΒΟΥ Ή ΔΙ, ΛΟΓΩ ΤΗΣ ΟΜΟΙΑΣ ΔΙΦΩΝΙΑΣ

Ο β' ήχος *“Έχει δε Ίσον τον βου φθόγγον· διά δε την ομοιότητα της διφωνίας, λαμβάνει Ίσον και τον δι, και τον νη.”* Αυτή η αναφορά του Χρυσάνθου δίνει οριστική λύση στην απορία που έχουν πολλοί για τα διαστήματα που θα ακολουθήσουν στα παπαδικά μέλη του β' ήχου που έχουν βάση τον βου: είναι ακριβώς το ίδιο, μας λέει, σα να είχαν βάση το νη ή το δι! Γιατί τα διαστήματα αναπτύσσονται ούτως ή άλλως με όμοιο τρόπο σε κάθε περίπτωση λόγω της όμοιας διφωνίας (ελάχιστος τόνος και τόνος). Άρα το θέμα γι' αυτόν ούτε καν υφίσταται. Το ίδιο γράφει κάπως διαφορετικά ο Χρυσάνθος στην παρ. 257 του Αυτογράφου: *“Έν μεν τη πρώτη κλίμακι λέγεται ότι οδεύει κατά τόνον ελάχιστον και κατά τόνον μείζονα· και εις κάθε διφωνίαν ποιεί συμφωνίαν· και διά τούτον τον λόγον ουδέν διαφέρει να έχη Ίσον ή τον βου, ή τον δι”*.

Στο Αυτόγραφο του 1816 υπάρχει και μία αναφορά για τον λεγόμενο “μέσο” του δευτέρου ήχο, η οποία, όπως και άλλες αναφορές στους “μέσους” ήχους, παραλείφθηκε στο Μέγα Θεωρητικό, προφανώς ως περιττή, αφού ήδη έχει αναφερθεί εκεί το βου ως βάση. Αναφέρει λοιπόν ο Χρυσάνθος στην παρ. 262 του Αυτογράφου ότι ο μέσος του δευτέρου *“έχει Ίσον τον βου μεν, όταν ο κύριος έχη ίσον τον δι· τον νη δε, όταν εκείνος έχη Ίσον τον βου. Έχει δε ούτος ίδια και μέλη ολόκληρα, παριστώντα την μεσότητά του... καταλήγει ατελώς εις τον δι και... εις τον νη και... εις τον βου εντελώς αναπαύεται”*. Έχουμε πράγματι πολλά παπαδικά μέλη σ' αυτόν τον ήχο, π.χ. χερουβικά με βάση και τελική κατάληξη το βου, τον οποίο παλαιότερα δεν ενδιέφερε πώς θα το παραλλαγίσει

ο ψάλλον, αφού ο δεύτερος ήχος κατά Χρυσάνθο “ουδέν διαφέρει να έχη Ίσον τον βου ή τον δι” λόγω της ομοιότητας των διφωνιών, όμως σήμερα, με δεδομένο ότι το ΒΟΥ είναι η βάση του ήχου, θα πρέπει να παραλλαγίσουμε όπως παραλλαγίζουμε τη βάση, δηλ. ΔΙ.Ι

5. ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ Β' ΗΧΟΥ ΣΤΟ ΜΕΓΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΤΟΥ 1832 ΚΑΙ ΤΟ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ 1816 ΑΦΟΡΟΥΝ ΜΟΝΟ ΤΟΝ ΤΡΟΠΟ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΕΙΝΑΙ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ: Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΠΑΡΑΜΕΝΕΙ Η ΙΔΙΑ

Η ολοκλήρωση της παρουσίασης του δευτέρου ήχου από το Χρυσάνθο θα ολοκληρωθεί με δύο θέματα που προέκυψαν από κάποια όντως δύσκολα στην κατανόησή τους γραφόμενα του Χρυσάνθου στο Αυτόγραφο, που θεωρήθηκαν συλλήβδην ότι βρίσκονται σε διάσταση με τα περιεχόμενα στο Μέγα Θεωρητικό. Μια πιο προσεκτική ματιά όμως πείθει ότι τα πράγματα δεν είναι καθόλου έτσι.

α. Οι κλίμακες από ΠΑ του β' ήχου δεν παρουσιάζουν διαφορά στο Μέγα Θεωρητικό και στο Αυτόγραφο

Το πρώτο θέμα αφορά μια φαινομενική “διαφωνία” του Αυτόγραφου με το Μέγα Θεωρητικό σχετικά με τα διαστήματα της βασικής κλίμακας των ήχων β' και πλ.β' ήχου. Στο Αυτόγραφο οι ήχοι παρουσιάζονται σε ζευγάρια ο κύριος με τον πλάγιό του, κάτι που συναντάμε και σε προγενέστερα θεωρητικά (όπως του Αποστόλου Κώνστα) ενώ στο Μέγα Θεωρητικό χωριστά ο καθένας. Στο κεφάλαιο λοιπόν περί “Δευτέρου και Πλαγίου Δευτέρου ήχου” του Αυτόγραφου αναφέρονται τα εξής, σχετικά με την κλίμακα και τους δεσπόμενους φθόγγους, που χρησιμοποιεί ο κάθε ήχος:

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΥ ΠΕΡΙ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΗΧΟΥ

§256 [Ο δεύτερος ήχος] μεταχειρίζεται τότε μεν την εξής χρωματικήν κλίμακα:

νη πα^ο βου γα, δι κε^ο ζω Νη·

πότε δε την εξής, και ταύτην χρωματικήν

πα βου^ο γα^ο δι, κε ζω^ο νη^ο Πα

§257 Εν μεν τη πρώτη κλίμακι λέγεται ότι οδεύει κατά τόνον ελάχιστον και κατά τόνον μείζονα· και εις κάθε διφωνίαν ποιεί συμφωνίαν· και διά τούτον τον λόγον ουδέν διαφέρει να έχη Ίσον ή τον βου ή τον δι. Εν δε τη δευτέρα κλίμακι έχει Ίσον ή τον πα, ή τον κε. Έχει δε τον αυτόν

Προσλαμβανόμενον όπου είχε και ο Πρώτος ήχος, όθεν ονομάσθη και δεύτερος.

§259 Δεσπόμενους φθόγγοι εν μεν τη πρώτη κλίμακι είναι ο βου, και ο δι· και ατελής μεν κατάληξις γίνεται εις τον δι· εντελής δε, εις τον βου· εν δε τη δευτέρα κλίμακι φθόγγοι δεσπόμενους είναι οι πα, γα, κε· και εδώ ατελής μεν κατάληξις γίνεται εις τον κε, και εις τον γα· εντελής δε εις τον πα. Σημείον δε της φθοράς του δευτέρου ήχου είναι το [φθορά νεανες] και τίθεται εν μεν τη πρώτη κλίμακι επί τον δι, και επί τον βου· εν δε τη δευτέρα, επί τον κε και επί τον πα.

Σχολιάζοντας στο Επίμετρο της έκδοσης τα λεγόμενα αυτά του Χρυσάνθου, ο επιμελητής της έκδοσης του Αυτόγραφου κ. Κωνσταντίνου βγάζει το εξής συμπέρασμα:

“Για την Β' κλίμακα [πα-Πα] το έντυπο θεωρητικό του Χρυσάνθου[...] παραπέμπει στην §245 όπου την θεωρεί κλίμακα του πλαγίου Δευτέρου με φθορές και μαρτυρίες του σκληρού χρώματος (§328). Το αυτόγραφο όμως θεωρεί τις κλίμακες αυτές ως κλίμακες του μαλακού χρώματος [...] Επομένως ο Δεύτερος από τον Πα φθόγγο στη Νέα Μέθοδο πρέπει να ψάλλεται, κατά τον Χρυσάνθο, με φθορά μαλακή και όχι σκληρή”.

Έτσι εμφανίζεται ο Χρυσάνθος να γράφει άλλα στο Αυτόγραφο και άλλα στο Έντυπο Μέγα Θεωρητικό για την κλίμακα πα-Πα του Β' ήχου: στην πρώτη περίπτωση θεωρεί την κλίμακα αυτή μαλακή και στη δεύτερη σκληρή. Είναι όμως έτσι; Όχι φυσικά. Γιατί σε άλλα μέλη αναφέρεται η σκληρή κλίμακα πα-Πα του β' ήχου στο Μέγα Θεωρητικό και σε διαφορετικά μέλη αναφέρεται η μαλακή κλίμακα πα-Πα του β' ήχου στο Αυτόγραφο. Η πρώτη αναφέρεται βασικά στα ειρμολογικά μέλη του β' ήχου, που εκτελούνται με σκληρό χρώμα. Η δεύτερη αναφέρεται σε μέλη όπως το “Ότε εκ του ξύλου” (το οποίο ο ίδιος ο Χρυσάνθος φέρει άλλωστε ως παράδειγμα για

την κλίμακα αυτή), που εκτελούνται με μαλακό χρώμα (με την επισήμανση του Ψάχου ότι στις τριφωνίες το χρώμα γίνεται σκληρό⁹). Το συμπέρασμα επομένως ότι “ο Δεύτερος από τον Πα φθόγγο στη Νέα Μέθοδο πρέπει να ψάλλεται, κατά τον Χρυσάνθο, με φθορά μαλακή και όχι σκληρή” δεν ισχύει για όλα τα μέλη του Β' ήχου από πα (όπως τα ειρμολογικά, που χαρακτηρίζονται από τριφωνίες και ψέλλονται κατά βάση σκληρά), αλλά γι' αυτά που αναφέρθηκε ο Χρυσάνθος στο Αυτόγραφο (όπως το “Ότε εκ του ξύλου”, μέλη δηλ. από ΠΑ που χαρακτηρίζονται από διφωνίες και ψέλλονται κατά βάση μαλακά). **Επομένως η κλίμακα πα-Πα του Αυτόγράφου στο β' ήχο δεν είναι η ίδια με αυτή του Μ. Θεωρητικού: παρά την ονομαστική τους ομοιότητα, υπάρχει διαστηματική διαφορά.** Κι αυτό φαίνεται και από την περιγραφή των κλιμάκων που κάνει ο ίδιος ο Χρυσάνθος, γιατί στη μεν πρώτη περίπτωση δίνει δεσπόμενες φθόγγους διφωνίες, ενώ στη δεύτερη τριφωνία. Άλλωστε στη μαλακή κλίμακα του β' ήχου από Πα ο Χρυσάνθος αναφέρεται εμμέσως και στο Μέγα Θεωρητικό όταν γράφει για τις βάσεις του β' ήχου ότι “όταν μετατιθώνται και επί άλλου τόνου, αυτός πρέπει να αφήνη τον ιδίον του φθόγγον, και να φθέγγηται εκείνον, ον δείχνει η φθορά, και να δίδη την ποιότητα του αυτού, και να παραλλαγίζηται το εξής μέλος κατά την ιδέαν ταύτης της φθοράς.” (παρ. 329). Στην παρατήρηση αυτή λοιπόν περιλαμβάνει ο Χρυσάνθος στο Μέγα Θεωρητικό την κλίμακα πα-Πα του Αυτόγράφου, η οποία όντως αποτελεί μετάθεση της μαλακής διφωνούσας κλίμακας του δευτέρου σε άλλο τόνο (πα).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΥ ΠΕΡΙ ΠΛΑΓΙΟΥ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΗΧΟΥ

§263 Ἦχος δε πλάγιος του δευτέρου είναι εκείνος ος τις μεταχειρίζεται μεν και την κλίμακα του κυρίου του, ότε και λέγεται όγκος,

πα βου^ο γα^ς δι, κε ζω^ο νη^ς Πα

έχει όμως και ιδιαίτερα κλίμακα την εξής, η εστί μικτή

πα βου^ο γα^ς δι, κε ζω νη Πα

Έχει δε ἴσον τον πα φθόγγον, μαρτυρούμενος [μαρτυρία ήχου πλ. β']· και όταν είναι τρίφωνος, μαρτυρούμενος [μαρτυρία ΔΙ πλ. β'], τότε έχει ἴσον του τον δι. Δεν ζητεί Προσλαμβανόμενον, αλλά ή αυτόθεν διά των διαστημάτων πα βου, και βου γα, φανερόνει τον εαυτόν του· ή διά του εις εαυτόν πλαγιασμού του κυρίου του.

§265 Δεσπόμενες φθόγγοι του ήχου είναι εν μεν τη μικτή κλίμακι οι πα, δι· εις τους οποίους λήγει και ατελώς και εντελώς. Εν δε τη διόλου χρωματική οι πα, δι, κε, Πα· ότε και λήγει εντελώς μεν εις τον πα, ατελώς δε εις τους λοιπούς τρεις. Ότε δε λήγει εντελώς εις τον κε, ή είναι δίφωνος, ή τετράφωνος, τότε έχει δεσπόμεντας τους φθόγγους γα^ς, κε, νη^ς.

β. Τόσο στο Μέγα Θεωρητικό όσο και στο Αυτόγραφο έχουμε σαφείς αναφορές για το σκληρό χρωματικό γένος

Η κλίμακα πα-Πα δεν περιλαμβάνεται, όπως είδαμε, στο κεφάλαιο περί δευτέρου ήχου του Μεγάλου Θεωρητικού, παρά μόνο ως μετάθεση της κλίμακας με βάση το ΒΟΥ ή το ΔΙ. Περιλαμβάνεται όμως αυτούσια στο Αυτόγραφο. Από την άποψη αυτή λοιπόν είναι φυσικό να πει εδώ ο Χρυσάνθος ότι την ίδια κλίμακα του β' ήχου (δηλ. την πα-Πα) χρησιμοποιεί και ο πλ. β'. Όμως από αυτό δεν οδηγούμαστε στο συμπέρασμα που αναγράφεται στο Επίμετρο του Αυτόγράφου από τον επιμελητή της έκδοσης ότι “Κύριος και πλάγιος έχουν την ίδια κλίμακα **με ίδια χρωματικά τετράχορδα**”¹⁰. Κι αυτό γιατί η χρήση κλίμακας με ίδιους φθόγγους, **δεν σημαίνει αυτό ότι θα είναι ίδια και τα διαστήματα.** Όπως είδαμε προηγουμένως, κάτω από το σχήμα πα βου^ο γα^ς δι, κε ζω^ο νη^ς Πα είναι δυνατό να παρασταθεί τόσο μαλακή όσο και σκληρή χρωματική κλίμακα. Το ερώτημα βέβαια που προκύπτει είναι γιατί εδώ ο Χρυσάνθος δεν διευκρινίζει ότι τα διαστήματα είναι διαφορετικά; Η απάντηση είναι ότι διευκρινίζει ο Χρυσάνθος τη διαφορά των διαστημάτων με τη φράση “ότε και λέγεται **όγκος**”, η οποία είναι το βασικότερο σημείο στο οποίο πρέπει να δείξουμε προσοχή, προκειμένου να μην παρερμηνεύσουμε τα γραφόμενά του, όπως

9 Κωνσταντίνου Ψάχου: Το οκτάηχον σύστημα της βυζαντινής μουσικής, Αθήνα 1941, σελ. 153. Η επισήμανση γίνεται για το μέλος “Οίκος του Ευφραθά”, ομοίως όμως ισχύει και εδώ.

10 βλ. Αυτόγραφο Χρυσάνθου, έκδοση Ι.Μ. Βατοπεδίου 2007, σελ. 639

δυστυχώς έγινε στα σχόλια στο Επίμετρο του Αυτογράφου.

Ιδού λοιπόν τι αναγράφεται για τη λέξη “όγκος” στο λεξικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας του Ιωάννου Σταματάκου:

ΟΓΚΟΣ (Α) ο (άγκος)· κλίσις, καμπή, καμπύλη // όθεν, ακίς, άγκιστρον, εν τω πληθ. τα αγκιστρωτά πλάγια άκρα του βέλους ή της αιχμής του δόρατος

ΟΓΚΟΣ (Β), ο· ως και νυν, όγκος, το μέγεθος πράγματος, η έκτασίς του, το βάρος του [...]

ΟΓΚΩΩ [...] καθιστώ τι ογκώδες, το ογκώνω, το μεγεθύνω, του αυξάνω τον όγκον (το μέγεθος) – παθητ. Εξογκώνομαι, αυξάνομαι (αυξάνω) κατ' όγκον, φουσκώνω, πρήσκομαι [...]

Ιδού τι γράφει και ο Βασίλειος Στεφανίδης για τη σκληρή χρωματική κλίμακα του νενανώ¹¹:

“Όταν δε αυτό το νενανώ ανέρχεται εκ του ίσου αυτού προβαίνει διχώς (...) ήτοι διατονικώς ή εναρμονίως (...) [σημ.: “εναρμονίως” εννοεί τετράχορδο με διαστήματα έλασσον ημιτόνιο – δίτονο – έλασσονα δίεση, όπως μας τα έχει περιγράψει προηγουμένως, δηλ. περίπου 4-24-2 στη δική μας κλίμακα, τετράχορδο σχεδόν όμοιο με το εναρμόνιο των αρχαίων με δίεση – δίεση – δίτονο (3-3-24)]. Εναρμονίως δε, ή μετά το ίσον αυτού συζευγνύων τω νεχέανες (...) ή μετά το ίσον αυτού ανέρχεται τόνον μείζονα, ως εκ του νεάγιε, εις το άνανες, ο οποίος αυτός μείζων τόνος γίνεται αρχή τριφωνίας, ή διατονικής (..) ή εναρμονίου (...) όθεν γίνεται το λεγόμενον διπλούν νενανώ, ή, κατ' άλλους, ο όγκος του νενανώ.”

Η μαρτυρία λοιπόν του Στεφανίδη είναι ότι συνηθιζόταν να ονομάζεται “όγκος” η διόγκωση των διαστημάτων του δευτέρου τετραχόρδου του νενανώ (ΚΕ-ΠΑ') από διατονικά σε σκληρά χρωματικά (εναρμόνια τα ονομάζει ο ίδιος, επειδή την κορυφή του τετραχόρδου δέχεται περίπου στο τεταρτημόριο του μείζονος τόνου, κατά τον ορισμό που δέχεται και ο Χρύσανθος).

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, η κλίμακα πα-ΠΑ του πλ. β' είναι μεν ίδια φθογγικά και σχηματικά με αυτήν του κυρίου της β' ήχου, για να ονομάζεται όμως “όγκος” θα πρέπει να διαφέρει σε κάποιο μέγεθος, κάπου να είναι διογκωμένη, αυξημένη, φουσκωμένη, μεγεθυμένη, κατά τον τρόπο που φεύγουν τα άκρα του βέλους ή της αιχμής του δόρατος και αυξάνουν τον όγκο του περιεχομένου σ' αυτά διαστήματος. Και όντως, η σκληρή κλίμακα είναι διογκωμένη σε σχέση με τη μαλακή, μάλιστα κατά δύο τρόπους: είναι πιο διογκωμένη από τη μαλακή των ομοίων διφωνιών, αφού αποτελείται από 68 τμήματα, ενώ η μαλακή από 64. Και η εξωτερική αυτή διόγκωση αυτή οφείλεται στην **εσωτερική διόγκωση των διαστημάτων, τα οποία από 7-12/7-12 κλπ. στον β' ήχο γίνονται 7-18-3 στον πλ.β'.** Και τα διαστήματα αυτά (σκληρά χρωματικά) δεν τα βγάλαμε από το νου μας, αλλά τα δίνει ο ίδιος ο Χρύσανθος στο Αυτόγραφο. Δεν μας τα γράφει εδώ ο Χρύσανθος, γιατί γι' αυτά μας έκανε λόγο επανειλημμένως στα κεφάλαια περί φθόγγων του χρωματικού γένους και περί παραλλαγής του χρωματικού γένους, παραθέτοντας μάλιστα και την “διόλου χρωματική κλίμακα” του πλ. β', που αποτελεί και την πλέον αδιάψευστη μαρτυρία περί ύπαρξης σκληρού χρώματος στο Αυτόγραφο του Χρυσάνθου.

Μετά απ' όλ' αυτά, είναι προφανές ότι τα συμπεράσματα του επιμελητή της έκδοσης του Αυτογράφου ότι ο πλ. β' έχει στο Χρύσανθο “τα ίδια χρωματικά τετράχορδα” με το β' ή ότι “κατά το Χρύσανθο και στο αυτόγραφο και στον έντυπη έκδοση του Θεωρητικού δεν υπάρχει διακριτό σκληρό χρωματικό γένος όπως το εννοούμε εμείς σήμερα” μετά από τόσες αναλυτικές περιγραφές από το Χρύσανθο των σκληρών χρωματικών διαστημάτων, δεν απηχούν όχι μόνο το πνεύμα, αλλά ούτε και το γράμμα του μεγάλου αυτού διδασκάλου.

Γ. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΟ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΠΕΡΙ ΤΟΥ Β' ΗΧΟΥ

Γεγονός πάντως είναι ότι εξαιτίας των μικρών αυτών αλλοιώσεων εμφανίζεται μία κλίμακα χωρίς συμφωνία στα άκρα της. Αυτό ώθησε πολλούς να καταφερθούν κατά του συστήματος της όμοιας διφωνίας στο δεύτερο ήχο, επειδή δεν αντιφωνεί: πράγματι, η κλίμακα που περιγράφει ο Χρύσανθος ως νη πα^ο βου γα δι κε^ο ζω Νη, λόγω αυτής της “μειονεξίας” του ΝΗ και του ΖΩ από

¹¹ Βασιλείου Στεφανίδου: “Σχεδιάσμα περί μουσικής ιδιαίτερον εκκλησιαστικής - Εν Νεοχωρίω του Βοσπόρου 1819”, παρ. 102 στη “Βυζαντινή Ποταμής” του Χαράλαμπους Καρακατσάνη, τόμος ΣΤ'.

τους αντίστοιχους φθόγγους της διατονικής, έχει 64 αντί για 68 τμήματα, αποτελούμενη από 3 διφωνίες κι έναν ελάχιστο τόνο: $(7+12) + (7+12) + (7+12) + 7 = 64^{12}$. Σ' αυτό έχουμε να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις:

1. ΔΕΝ ΥΠΗΡΧΕ ΑΝΑΓΚΗ ΝΑ ΑΝΤΙΦΩΝΗΣΕΙ Η ΚΛΙΜΑΚΑ ΤΟΥ Β' ΗΧΟΥ ΣΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΜΕΛΗ

Κι αυτό διότι τα παλαιά μέλη του δευτέρου ήχου είχαν δεσπόζοντες φθόγγους σχεδόν κατά κανόνα στις διφωνίες από τη βάση (NH, BOY, ΔΙ, ΖΩ κλπ.). Δεν υπήρχε λοιπόν περίπτωση ο Β' ήχος δείξει επταφωνία του κάτω με τον άνω BOY, ουδόλως δε τους πείραζε που το κάτω NH ήταν ολίγον οξύτερο του διατονικού, τουναντίον ο τρόπος αυτός εκτέλεσης ήταν και είναι ο πλέον φυσικός για την εκτέλεση ομοίων διφωνιών, ειδικά στην περίπτωση του λεγομένου μέσου δευτέρου (δηλ. του δευτέρου με βάση και κατάληξη το BOY, όπως στα χερουβικά), που χαρακτηριζόταν από διφωνική πορεία μέλους. Πολύ σωστά λοιπόν επισημαίνει καταρχήν ο επιμελητής της έκδοσης του Αυτογράφου αξιότιμος κ. Γεώργιος Κωνσταντίνου ότι “σ' αυτόν τον μέσο ήχο αρμόζει κυρίως η Α' κλίμακα” με όμοιες διφωνίες και με NH και ΖΩ κατά τι διαφορετικά των διατονικών.

Δεν σημαίνει όμως αυτό ότι η κλίμακα των ομοίων διφωνιών περιορίζεται μόνο στα μέλη αυτά. Αντίθετα, **εφαρμόζεται σε όλα τα μέλη του β' ήχου που έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό την απόσταση διφωνιών από τη βάση, ανεξάρτητα αν η βάση του ήχου είναι η κυρίως βάση (ΔΙ) ή η μεσότητα (BOY).** Τα πλέον χαρακτηριστικά παράδειγμα τέτοιας συμπεριφοράς, χωρίς να είναι ο ήχος μέσος, είναι ο Τρισάγιος Ύμνος και το Δύναμις το “συνειθισμένον”, καθώς και το αρχαίο Φως Ιλαρόν, που τα βλέπουμε μεταγραμμένα σε κλασσικό δευτερο και όχι μέσο δευτερο, έχουν όμως τα χαρακτηριστικά αυτά, δείχνουν δηλ. πάντα τις διφωνίες (NH, BOY, ΔΙ, ΖΩ).

2. Η ΑΝΑΓΚΗ ΑΝΤΙΦΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΗΣ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΠΡΟΕΚΥΨΕ ΚΥΡΙΩΣ ΛΟΓΩ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ Β' ΗΧΟΥ

Κατόπιν όμως οι συνθέσεις σε β' ήχο άλλαξαν, εμφανίζοντας μεγαλύτερη μελισματική ποικιλία και πρόσθετα χαρακτηριστικά, εκτός από τις συνεχόμενες διφωνίες των παλαιών μελών. Τα χαρακτηριστικά αυτά ήταν κυρίως δύο:

α) Ο πλαγιασμός, δηλ. η κάθοδος 4 φωνών από τη βάση, με το φθόγγο ΓΑ νοούμενο πλέον ως ΔΙ, δηλ. ως κορυφή τετραχόρδου πλ. β'. Στην περίπτωση αυτή, ήταν ευνόητο ότι η οξύτητα του NH νοείται πλέον στην παραλλαγή όχι ως BOY του δευτέρου αλλά ως ΠΑ του πλ. Β' και θα έπρεπε να βρισκόταν “τετρατονία κατιούση” από τον κύριο ήχο με τα δύο άκρα NH-ΔΙ να σχηματίζουν τέλειο πεντάχορδο. Επομένως ο NH βρίσκεται στη φυσική του θέση. Και πάλι πολύ σωστά λοιπόν σημειώνει καταρχήν ο κ. Γεώργιος Κωνσταντίνου ότι “ο πλαγιασμός της μελωδίας στα μέλη του Δευτέρου ήχου από τον Δι δημιουργεί πλάγιο του δευτέρου στο φθόγγο Νη (τον διατονικό)” και ότι “πρακτικά στις εξηγήσεις των μουσικών κειμένων ο πλαγιασμός των μελών τέσσερις φωνές κάτω από τον κύριο ήταν εύκολο να γίνει με τη φθορά του [νενανώ] επί του φθόγγου ΓΑ”.

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι στο β' ήχο κάθε κάθοδος στο NH συνεπάγεται αυτόματα και **πλαγιασμό του μέλους**. Για να γίνει αυτό θα πρέπει να τηρούνται οι προϋποθέσεις του πλαγιασμού, δηλ. ο φθόγγος ΓΑ να νοείται ως κορυφή τετραχόρδου του πλ. β' και πλέον ο φθόγγος NH να σχηματίζει πλήρη δια τεσσάρων συμφωνία (τετράχορδο) με το ΓΑ και πλήρη δια πέντε συμφωνία (πεντάχορδο) με το ΔΙ. Αυτό γίνεται συνήθως σε καταλήξεις στο NH. Όμως **πολλά μέλη του δευτέρου κατέρχονται στο NH όχι από τριφωνία από το ΓΑ, αλλά από διφωνία από το BOY.** Αυτό γίνεται συνήθως στην πορεία του μέλους και όχι σε καταλήξεις. Έτσι ο NH δεν παραλλαγίζεται ως ΠΑ του πλ. β', αλλά καθαρά ως NH του β'. Από γνωστά μέλη, από τα πιο κλασσικά παράδειγμα είναι το Δύναμις το “συνειθισμένον”, όπου στην αρχή της λέξης “Άγιος” υπάρχει κάθοδος στο NH ως μεσότητα από το BOY, ενώ στο τέλος της λέξης γίνεται ξανά κάθοδος με κατάληξη αυτή τη φορά στο NH ως πλαγιασμό από το ΔΙ, καθώς και η φράση “την πέτραν της

12 Στη σύγχρονη πρακτική, η κλίμακα της όμοιας διφωνίας θα αποτελούνταν από 68 τμήματα αντί 72: $(8+12) + (8+12) + (8+12) + 8 = 68$

ζωής” από το γνωστό στιχηρό των αίνων του β' ήχου “Ειπάτωσαν Ιουδαίοι”. **Η πλέον χαρακτηριστική όμως μαρτυρία είναι ο ίδιος ο παλαιός αργός απήχημα νεανέσ του β' ήχου**, που μας διασώζει ο Χρυσάνθος στη νέα γραφή και το οποίο έχει πορεία καθόδου από το ΔΙ έως το ΝΗ με διαστήματα ομοίων διφωνιών ελαχίστου και μείζονος τόνου, δείχνοντας έτσι με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο την πορεία της διφωνίας.

Οι γραμμές όμως καθόδου στο ΝΗ με πλαγιασμό και κατάληξη στο φθόγγο αυτό με ήχο πλέον πλ. β' πλήθαιναν. Κι έτσι, καθώς οι νέες συνθέσεις σε β' ήχο ακολουθούσαν τέτοιες γραμμές, με περισσότερη ποικιλία και έκταση από τις διφωνίες των παλαιών, δινόταν πλέον η εικόνα ενός β' ήχου με το τονικό ύψος του ΝΗ ίδιο με το διατονικό, σε συνδυασμό και με το 2ο χαρακτηριστικό των νεώτερων συνθέσεων του β' ήχου, που ήταν:

β) η συνήθεια του μέλους να δείχνει όχι μόνο διφωνία από τη βάση αλλά και τριφωνία (στον άνω ΝΗ', π.χ. στο Κύριε εκέκραξα, τόσο στο στιχηρικό μέλος του αναστασιματαρίου όσο και στο αργό του Ιακώβου). Στις περιπτώσεις αυτές το άνω ΝΗ', για να ακουστεί σωστά, θα πρέπει να βρίσκεται στη διατονική του θέση, δηλ. να σχηματίζει τετράχορδο από το ΔΙ (συμφωνία διά τεσσάρων). Το ίδιο ισχύει και εάν στις νεώτερες συνθέσεις ο ήχος ήθελε να δείξει επταφωνία από το κάτω ΒΟΥ: θα πρέπει ο άνω ΒΟΥ' να βρίσκεται στη διατονική του θέση, όπως ο κάτω, και όχι στη θέση της όμοιας διφωνίας, που είναι πιο κάτω. Και πάλι λοιπόν δημιουργείται μια εικόνα του β' ήχου, την οποία δεν μπορούν να αποδώσουν οι όμοιες διφωνίες.

Δ. Ο Β' ΗΧΟΣ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΕΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΑ ΓΡΑΦΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ

Για να δοθεί λοιπόν μια εικόνα κλίμακας που αντιφωνεί κανονικά από τη βάση έως την κορυφή της, με το κάτω ΝΗ να μπορεί να ανταποκριθεί στις γραμμές που ο ήχος πλαγιάζει και μιας κλίμακας που δεν έχει πρόβλημα ούτε στην περίπτωση που ο ήχος τριφωνεί από το ΔΙ στο άνω ΝΗ', ούτε στην περίπτωση επταφωνίας μεταξύ άνω και κάτω ΒΟΥ, πολλές λύσεις προτάθηκαν από διάφορους θεωρητικούς του 19ου αι. Ήταν ένα από τα σημεία του θεωρητικού του Χρυσάνθου που όλοι ανεξαιρέτως προσπάθησαν ν' αλλάξουν, σεβόμενοι όμως πάντα τον μεγάλο αυτό Διδάσκαλο και μη αποκλίνοντας από το πνεύμα του, που ήθελε τον β' ήχο με μαλακό χρώμα, έτσι όπως το υπαγόρευε άλλωστε ανέκαθεν η μουσική πράξη¹³. Τελικώς η Πατριαρχική Επιτροπή του 1883 προέκρινε την ελαφρά όξυνση του ενδιάμεσου διαστήματος του τετραχόρδου ΠΑ-ΒΟΥ και ΚΕ-ΖΩ από 12 σε 14 τμήματα, κάτι που δεν ήταν και ασύμφωνο με τη μουσική πράξη και με τον β' ήχο πλέον να σχηματίζει όχι τρίχορδα με διαφορετικό κάτω ΝΗ και άνω ΖΩ από τους διατονικούς, αλλά δύο όμοια διαζευγμένα τετράχορδα ΝΗ-ΓΑ και ΔΙ-ΝΗ, με διαστήματα 8-14-8 και έκταση της κλίμακας ίδια πλέον με αυτή της διατονικής και απλώς με δεσπίζοντες φθόγγους τους ΒΟΥ, ΔΙ, ΖΩ. Η επέμβαση αυτή είχε και θετικά και αρνητικά σημεία:

- Το **θετικό ήταν η εξισορρόπηση της κλίμακας** με την πλήρη αντιφωνία της: δεν προβληματίζει πλέον ούτε η επταφωνία του ΒΟΥ στο άνω ΒΟΥ', ούτε η τριφωνία του ΔΙ στο άνω ΝΗ' αλλά ούτε και ο πλαγιασμός του ήχου στο κάτω ΝΗ. Ενώ και η εικόνα της κλίμακα συμφωνεί πλήρως με την περιγραφή του Χρυσάνθου:

νη πα^ρ βου γα, δι κε^ρ ζω Νη·

αφού στην περιγραφή αυτή φαίνεται κλίμακα χωρισμένη με κόμμα σε δύο τετράχορδα και με όλους τους φθόγγους ίδιους με τους διατονικούς, εκτός των ΠΑ και ΚΕ. Δεν επέφερε λοιπόν στην ουσία η Πατριαρχική Επιτροπή αλλοιώσεις στην κλίμακα, αλλά διορθώσεις, με σεβασμό μάλιστα στο πνεύμα του Χρυσάνθου, όπως εκφράζεται στην ανωτέρω περιγραφή της κλίμακας.

- Ωστόσο, το **αρνητικό ήταν η θεωρητική εξαφάνιση στην ουσία του χρώματος της όμοιας διφωνίας** στο β' ήχο, το οποίο είναι περισσότερο εμφανές στην περίπτωση της καθόδου 4 φωνές κάτω της βάσης με διφωνίες (δηλ. στο κάτω ΝΗ, κάποια μουσικά

¹³ Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και ο Γάλλος Ducoudray στο σύγγραμμά του με τίτλο “Σπουδές πάνω στην ελληνική εκκλησιαστική μουσική” του 1877 ορίζει τον β' ήχο ως ημι-χρωματικό (*semi-chromatique*), παρατηρώντας προφανώς το μαλακό διάστημα ΚΕ-ΖΩ.

παραδείγματα αναφέραμε προηγουμένως). Στην πράξη όμως το χρώμα αυτό διατηρήθηκε από έμπειρους ψάλτες με ισχυρά ερείσματα προφορικής παράδοσης, μέχρι τις μέρες μας (μιλήσαμε προηγουμένως για τα ηχητικά παραδείγματα που έφερε ο κ. Συμεωνίδης από τον Ιάκωβο Ναυπλιώτη και τον Δοσίθεο Κατουνακιώτη). Όμως χρόνο με το χρόνο φαίνεται να εξαλείφεται το χρώμα αυτό, αν και πιο φυσιολογικό φωνητικά στις θέσεις αυτές.¹⁴

Από έρευνα των γραφομένων περί β' ήχου σε γνωστές (μεταγενέστερες του Μεγάλου Θεωρητικού) θεωρητικές πραγματείες του 19ου και 20ου αιώνα, προκύπτουν πολύτιμα συμπεράσματα για την ομοιότητα ή διαφοροποίηση αυτών με τα γραφόμενα του Χρυσάνθου. Συγκεκριμένα, ερευνήθηκαν τα περί του β' ήχου στις εξής πραγματείες:

Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος: “Εισαγωγή εις το θεωρητικόν και πρακτικόν της εκκλησιαστικής μουσικής κατά την νέαν της μουσικής μέθοδον, συνταχθείσα μεν παρά Χρυσάνθου εκ Μαδύτων, ήδη επιδιορθωθείσα εις πολλά ελλείποντα δε, και μεταφρασθείσα εις το απλούστερον παρά Χουρμουζίου, Χαρτοφύλακος της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, ενός των εφευρετών της ρηθείσης νέας μεθόδου”, 1829 (κριτική έκδοση από τον Εμμανουήλ Γιαννόπουλο, Θεσσαλονίκη 2007)

Θεοδώρου Φωκαέως: Κρηπὶς του θεωρητικού και πρακτικού της εκκλησιαστικής μουσικής, [...] εκδοθείσα το τέταρτον [...] απαράλλακτως της εν Κωνσταντινουπόλει δευτέρας εκδόσεως του 1864 υπό Γ. Καμπάση, Αθήναι 1902

Μαργαρίτου Δροβιανίτου: Θεωρητική και Πρακτική Εκκλησιαστική μουσική, Εν Γαλατά 1851

Παναγιώτου Αγαθοκλέους: “Θεωρητικόν της εκκλησιαστικής μουσικής”, Αθήνα 1855

Κυριάκου Φιλοξένους: “Θεωρητικόν Στοιχειώδες της Μουσικής”, εν Κωνσταντινουπόλει 1859

Στεφάνου Λαμπαδαρίου: Κρηπὶς ἥτοι νέα διδασκαλία του θεωρητικού και πρακτικού της εκκλησιαστικής μουσικής, εν Κωνσταντινουπόλει 1875

L.-A. Bourgault-Ducoudray: “Souvenir d' une mission musicale en Grece en en orient” - Paris 1876, “Etudes sur la musique ecclesiastique grecque” - Paris 1877

Πατριαρχική Επιτροπή: Στοιχειώδης διδασκαλία της εκκλησιαστικής μουσικής εκπονηθείσα ἐπὶ τη βάσει του ψαλτηρίου υπό της Μουσικής Επιτροπῆς του Οικουμενικού Πατριαρχείου εν ἔτει 1883 – εν Κωνσταντινουπόλει 1888

Γ. Ραιδεστηνού: Η Αγία και Μεγάλη Εβδομάς

Κοσμά Μαδυτινού: Ποιμενικός Αυλός, Εν Αθήναις 1897

Μισαήλ Μισαηλίδου: Νέον Θεωρητικόν Συντομώτατον ἥτοι περί της καθ' ημάς εκκλησιαστικής και αρχαίας ελληνικής μουσικής, εν Αθήναις 1902

Οικονόμου Χαραλάμπους: Βυζαντινῆς μουσικῆς χορδῇ, Θεωρητικόν, Κύπρος 1940

Κωνσταντίνου Ψάχου: Το οκτάηχον σύστημα της βυζαντινῆς μουσικῆς, Αθήνα 1941

Μιχαήλ Χατζεθανασίου: Αἱ βάσεις της βυζαντινῆς μουσικῆς, Κωνσταντινούπολη 1948

Σίμωνος Καρά: Μέθοδος της Ελληνικῆς μουσικῆς, Αθήναι 1982

Ο δεύτερος ήχος στα πιο πάνω θεωρητικά συγγράμματα (εκτός του Σίμωνος Καρά, για το οποίο θα γίνει λόγος στο τέλος, λόγω της ιδιορρυθμίας του σε σχέση με τα υπόλοιπα) παρουσιάζεται ως εξής:

1. ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΕΙΡΜΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΜΕ ΣΚΛΗΡΟ ΧΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΤΡΙΦΩΝΙΑ

Όλοι ανεξαιρέτως δέχονται εκτέλεση των ειρμολογικών του β' ήχου με κλίμακα πλ. Β'. Ωστόσο η πιο πετυχημένη αναφορά είναι του Ψάχου: “Εἰς το Εἰρμολογικόν του είδος ο Δεύτερος ήχος εἶναι κυρίως τρίφωνος, εργαζόμενος εκτός του τετραχόρδου ΔΙ-ΝΗ [με μαρτυρίες του β'] ως πλάγιος Δευτέρου ΔΙ-ΝΗ [με μαρτυρίες πλ. β'], δεικνύων ὅμως εν αντιθέσει προς τον πλάγιόν του και την φυσική του διφωνίαν” Και φέρνει ως παράδειγμα τον “Οἶκο του Ευφραθά”, όπου σχολιάζει: “Ὡς παρατηρεῖται εἰς το προσόμοιον τούτο, το μέλος περιστρεφόμενον εντός των διφωνιών ΔΙ-ΖΩ και ΔΙ-ΒΟΥ από του “εντρέπισον τον οἶκον” εισέρχεται εἰς την τριφωνίαν ΔΙ-ΝΗ, λαμβάνον ἥθος Πλαγίου Δευτέρου”. Πρόκειται για την πιο πετυχημένη περιγραφή της συμπεριφοράς των ειρμολογικών μελών του δευτέρου ήχου, τα οποία είναι μισός πλάγιος του δευτέρου (όταν

¹⁴ Υπάρχουν μαρτυρίες που προκύπτουν και από ηχογραφήσεις ότι λ.χ. ο μεγάλος Θρασύβουλος Στανίτσας κρατούσε το ιδιαίτερο αυτό χρώμα στο Πατριαρχείο, όμως σιγά σιγά έπαψε να το εκτελεί όταν ήρθε στην Ελλάδα.

τριφωνούν) και μισός δεύτερος (όταν διφωνούν), με τη φωνή να πηγαίνει εκ φύσεως προς το σκληρό και το μαλακό χρώμα αντίστοιχα. Ανάλογα συμβαίνει και στα ειρμολογικά του πλ. β'. **Εκτελέσεις επομένως σκληρού χρώματος σε μέλος διφωνίας και μαλακού σε μέλος τριφωνίας, δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά εκβιασμό της ίδιας της φύσης της ανθρώπινης φωνής (εκτός από παραγκωνισμό όλων των κλασσικών θεωρητικών της μουσικής μας)¹⁵.**

2. ΤΟ ΔΙΑΤΟΝΙΚΟ ΒΟΥ-ΓΑ-ΔΙ ΕΙΝΑΙ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΙΚΑ ΙΔΙΟ ΜΕ ΤΟ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΟ ΜΑΛΑΚΟ ΧΡΩΜΑΤΙΚΟ ΤΟΥ Β' ΗΧΟΥ

Όλοι ανεξαιρέτως δέχονται την ταυτότητα του διατονικού με το μαλακό χρωματικό βου-γα-δι. Όσοι δέχονται σκληρότερο ΒΟΥ του μαλακού χρώματος από αυτό που δεχόμαστε σήμερα, δέχονται ταυτοχρόνως και σκληρότερο διατονικό ΒΟΥ, επιβεβαιώνοντας έτσι τον κανόνα της ομοιότητας του ΒΟΥ στα δύο γένη (μαλακό διατονικό και μαλακό χρωματικό).

3. ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΑ ΔΙ-ΖΩ: ΠΑΡΑΤΗΡΟΥΝΤΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΕ, ΣΧΕΔΟΝ ΟΛΟΙ ΟΜΩΣ ΔΕΧΟΝΤΑΙ ΤΟ ΖΩ ΙΔΙΟ ΜΕ ΤΟ ΔΙΑΤΟΝΙΚΟ

Εδώ υπάρχουν διαφορές στα μεταγενέστερα του Χρυσάνθου θεωρητικά συγγράμματα. Κανείς καταρχήν δεν κάνει δεκτή την κλίμακα του Χρυσάνθου, καθώς είναι ελλιπής σε τμήματα και δεν αντιφωνεί και όλοι προσπάθησαν να τη διορθώσουν με διάφορους τρόπους. Σχεδόν όλοι όμως δέχονται το ΖΩ του β' ήχου στην ίδια θέση με το διατονικό. Διαφοροποίηση υπάρχει μόνο ως προς τη θέση του ΚΕ. Τα θεωρητικά δέχονται συγκεκριμένα:

α. Ανόμοιες διφωνίες 10-12/8-12

Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ (1829), Θεόδωρος Φωκαεύς (1864), Στέφανος Λαμπαδάριος (1875).

Οι ανόμοιες αυτές διφωνίες έγιναν δεκτές πρώτα από το Χουρμούζιο, ο οποίος, ενώ αρχικά υποστηρίζει τα διαστήματα του Χρυσάνθου στο Β' ήχο, με κατοπινό του σχόλιο όμως τα διορθώνει με διφωνίες ΔΙ-ΠΑ'=10-12/8-12 αντί 8-12/8-12, ώστε να αντιφωνήσει η κλίμακα (τα διαστήματα είναι σε αναλογία με τη σημερινή κλίμακα). Ομοίως πράττουν και οι Θεόδωρος Φωκαεύς και Στέφανος Λαμπαδάριος.

β. Όμοιες διορθωμένες χρυσανθινές διφωνίες 9-12/9-12

Παναγιώτης Αγαθοκλής (1855), Οικονόμος Χαράλαμπος (1940), Μισαήλ Μισαηλίδης (1902)

γ. Τετράχορδο 8-14-8

Πατριαρχική Επιτροπή (1883), Μαργαρίτης Δροβιανίτης (1851), Κων. Ψάχος (1941) και οι πλείστοι των σύγχρονων θεωρητικών

δ. Σκληρότερα τετράχορδα από Επιτροπή

Κοσμάς Μαδυτινός (1897), Μιχαήλ Χατζηαθανασίου (1948), Ducoudray (1877). Για τις δύο πρώτες περιπτώσεις βλ. Υποσημειώσεις υπ' αριθμ. 11 και 12. Ο Γάλλος Ducoudray περιγράφει το σύστημα της όμοιας διφωνίας ως ανήκον στο Β' ήχο, όμως στη θεωρία του περί β' ήχου δέχεται σκληρότερα διαστήματα.

Από όλες οι θεωρητικές πραγματείες του 19ου και του 20ου που είδαμε ως τώρα, συμπεραίνουμε ότι διαμορφώνονται μερικά αξιώματα στον Β' ήχο, προφανώς ως περιγραφή της ζώσας αυθεντικής προφορικής παράδοσης (αυτό άλλωστε είναι το έργο της θεωρίας), από τα οποία δεν παρεξέκλινε κανένας μεγάλος θεωρητικός:

- 1) Τα διαστήματα βου-γα-δι είναι κοινά στους διατονικούς ήχους και στο δεύτερο
- 2) Το διάστημα ζω-νη είναι το αυτό με το διατονικό σε όλες τις θεωρητικές πραγματείες (ευρισκόμενο είτε στην ίδια θέση με το διατονικό, με το σύστημα της τετραχορδικής κλίμακας της Επιτροπής, είτε ελαφρά πιο κάτω, με το σύστημα της όμοιας διφωνίας του Χρυσάνθου, πάντως όχι πιο πάνω¹⁶)

¹⁵ Θα πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι σε πολλές περιπτώσεις (π.χ. δοξολογία Β' ήχου Ιακώβου Πρωτοψάλτου) δεν είναι εμφανές εάν στις γραμμές του μέλους κυριαρχεί η διφωνία ή η τριφωνία, λόγω της συχνής εναλλαγής τους, οπότε και οι δύο εκτελέσεις (είτε μαλακό είτε σκληρό χρώμα) είναι σωστές. Η διαφοροποίηση αυτή απαντάται σε πολλούς παραδοσιακούς ψάλτες και καταδεικνύει τον πλούτο και την ποικιλία των ήχων της μουσικής μας.

¹⁶ Εξάιρεση αποτελεί μόνο ο Κοσμάς Μαδυτινός με διάστημα ζω-νη 4, ο οποίος όμως δεν ακολουθήθηκε από κανέναν, λόγω των διαστηματικών ιδιορρυθμιών της θεωρίας του σε όλους σχεδόν του ήχους.

- 3) Το διάστημα κε-ζω είναι μαλακό και εκτελείται είτε ως καθαρός τόνος -12- (κατά τους Χρυσάνθο, Χουρμούζιο και Φωκαέα) είτε ελαφρά αυξημένος -14- (κατά την Επιτροπή), πάντως οπωσδήποτε κοντά στον τόνο, με τις δύο αυτές περιπτώσεις να εκτελούνται αμφοτέρως στην πράξη. Μόνο όταν δεσπάζει η τριφωνία (άνω ΝΗ με βάση το ΔΙ ή ΔΙ με βάση τον ΠΑ στα ειρμολογικά) σκληραίνει το χρώμα.¹⁷
- 4) Το διάστημα δι-κε αποτυπώθηκε από όλους τους θεωρητικούς είτε ως ελάχιστος τόνος (8/12) είτε ως ελάσσων (10/12) -εκτός του Χατζηαθανασίου, λόγω των σκληρών διαστημάτων που δέχεται γενικώς, όπως είπαμε-.
- 5) Τα ειρμολογικά μέλη του β' ήχου ψάλλονται με σκληρό χρώμα, λόγω της τρίφωνης φύσης τους, με την πολύ σωστή επισήμανση του Ψάχου περί μαλακού χρώματος όταν διφωνούν.

Η επέμβαση δε στα διαστήματα, που έκανε η Επιτροπή το 1883, δεν ήταν τίποτ' άλλο από την ικανοποίηση της απαίτησης περί αντιφωνίας του ήχου και δημιουργίας τέλειου οκταχόρδου από το κάτω ΝΗ έως το άνω ΝΗ', όπως ακριβώς στη διατονική κλίμακα, απαίτηση η οποία υπήρχε ακόμα και πριν την επίσημη έκδοση του Μεγάλου Θεωρητικού, όπως είδαμε. Ο τρόπος που επιλέχθηκε βέβαια είχε το μειονέκτημα ότι εξάλειψε τη θεωρητική θεμελίωση της όμοιας διφωνίας, που όμως ανέκαθεν εκτελούνταν -και εκτελείται αν ακολουθήσουμε τη φύση της φωνής και όχι το γράμμα της θεωρίας-, ιδιαίτερα σε γραμμές καθόδου από το ΔΙ ως το κάτω ΝΗ με ενδιάμεση στάση στον ΒΟΥ. Καθώς όμως οι γραμμές αυτές στο δεύτερο είναι λίγες, το κακό είναι μικρό και πάντως θεραπεύεται με μια μικρή θεωρητική επισήμανση ότι, σ' αυτές ειδικά τις γραμμές, αρμόζουν διαστήματα Χρυσάνθου και όχι Επιτροπής.

4. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΣΙΜΩΝΟΣ ΚΑΡΑ ΓΙΑ ΤΟ Β' ΗΧΟ ΕΚΦΕΥΓΕΙ ΤΟΣΟ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΟΣΟ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠΟΛΟΙΠΩΝ ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΑΤΩΝ

Ο Σίμων Καράς στο θεωρητικό του επιφέρει παρεμβάσεις σε όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά του β' ήχου, τα οποία διαμορφώθηκαν πολύ πριν από τη νέα μέθοδο και επιβιώνουν ως τις μέρες μας. Συγκεκριμένα, ο Σίμων Καράς, ερχόμενος σε αντίθεση με το Χρυσάνθο στα χαρακτηριστικά σημεία του Β' ήχου που επισήμανθηκαν:

- 1) Δέχεται στο ΒΟΥ-ΓΑ διάστημα 6.5 και ταυτόχρονα βου-γα-δι διάφορο του διατονικού¹⁸, πράγμα που δεν έχει προηγούμενο σε καμία θεωρητική πραγματεία, με αποτέλεσμα να καταλήγει σε συμπεράσματα που δεν ανταποκρίνονται στη μουσική πράξη, όπως ότι άλλο είναι το ΒΟΥ στη φράση “τη αστραπή της θεότητος” (ως δευτέρου) και άλλο στο “της αναστάσεως κήρυγμα” (ως τετάρτου χρωματικού)¹⁹, ενώ με το ημίτονο ουσιαστικά που δέχεται για το ΒΟΥ-ΓΑ, σε συνδυασμό με τη δίγραμμη δίεση που “βλέπει” του ΓΑ προς το ΔΙ, ακόμα και στη σύντομη φράση του απηχήματος νεανες, μετατρέπει τον ορισμό της ποιότητας του απηχήματος νεανες που δίνει ο Χρυσάνθος από “τόνον ελάχιστον και τόνον μείζονα” ουσιαστικά σε πορεία μέχρι το ΔΙ μέσω ημιτόνων
- 2) Δέχεται στο ΖΩ-ΝΗ διάστημα 6.5 και όχι ελάχιστο τόνο²⁰, σκληραίνοντας στην πράξη το ΖΩ σε σχέση με αυτό της διατονική κλίμακας και φέρνοντας το στη θέση του πιάνου, ενώ όλοι οι θεωρητικοί είδαμε ότι το περιγράφουν εμφανώς χαμηλότερα, στη θέση δηλ. του διατονικού ΖΩ (για τη διαφορά δε του μισού τμήματος μεταξύ 6 και 6.5, ο ίδιος λέει αλλού

17 Εξαίρεση αποτελούν μόνο ο Κοσμάς Μαδυτινός με διάστημα κε-ζω 18, για τον οποίο κάναμε λόγο πριν, και ο Μιχαήλ Χατζηαθανασίου, με διάστημα 16, ο οποίος όμως δέχεται πιο σκληρή ακόμα και τη μαλακή διατονική κλίμακα, κρατώντας τα διαστήματα με λόγους του Διδύμου, που όμως ήδη είχαν διαφοροποιηθεί από το Χρυσάνθο κιόλας, προφανώς έχοντας περισσότερο σχέση με τις σκληρές πυθαγόρειες κλίμακες των αρχαίων, από τις οποίες και προήλθαν, παρά με τη βυζαντινή μουσική προφορική παράδοση. Και λόγω των σκληρών άκρων του τετραχόρδου (7 και 6.5), τα οποία όμως χαρακτηρίζονται περιγραφικά ως (σκληροί) ελάχιστοι τόνοι, μοιραία βγαίνει μεγάλο το ενδιάμεσο διάστημα, το οποίο δεν θα έβγαине με τους μαλακούς ελάχιστους τόνους της Επιτροπής (8).

18 Τόμος Β', σελ. 4

19 Την αντίθεσή του σ' αυτό εκφράζει μέχρι και ο μαθητής του αείμνηστος Μάριος Μαυροειδής στο βιβλίο του “Οι μουσικοί τρόποι στην Ανατολική Μεσόγειο”, σελ. 152

20 Τόμος Β', σελ. 4

στο θεωρητικό του ότι δεν ακούγεται²¹, επομένως επιβεβαιώνει έμμεσα το “πιανιστικό” ζωνη της θεωρίας του)

- 3) Δέχεται διάστημα ΚΕ-ΖΩ όχι 12 του Χρυσάνθου, ούτε 14 της Επιτροπής αλλά 16, μετατρέποντας έτσι στην ουσία τον Δεύτερο σε πλάγιο του δευτέρου, ακόμα και σε θέσεις που δεσπόζουν οι διφωνίες ΒΟΥ και ΖΩ
- 4) Αν και στο θεωρητικό του χαρακτηρίζει το διάστημα ΔΙ-ΚΕ ως ελάχιστο τόνο, εν τούτοις στην πράξη, προκειμένου να εκτελέσει μεγάλο ΚΕ-ΖΩ, αναγκάζεται να χαμηλώσει το ΚΕ, φέρνοντάς το κοντά στο ΔΙ, απορρίπτοντας έτσι το πνεύμα του μικρού μεν, αλλά μη κολλημένου ΚΕ κοντά στο ΔΙ, όπως το εξέφρασαν χαρακτηριστικότερα οι Χουρμούζιος, Φωκαέας και Στέφανος Λαμπαδάριος, δεχόμενοι διάστημα ΔΙ-ΚΕ=10
- 5) Στα ειρμολογικά μέλη, που δεσπόζει η τριφωνία (π.χ. “Εν τω ουρανώ τα όμματα”), δέχεται εκτέλεση με μαλακό χρώμα, σε αντίθεση με όλα τα προγενέστερα θεωρητικά. Βέβαια ο αλάνθαστος νόμος της φωνής δεν το επιτρέπει αυτό και ο οποιοσδήποτε εκτελεστής εκ φύσεως σκληραίνει εκεί το χρώμα. Έτσι όμως είναι σαν να απαιτεί στην ουσία ν' αλλάξει η ψαλτική πράξη για να χωρέσει στα καλούπια μιας νέας θεωρίας, ενώ προγενέστεροί του, αν και απορρούσαν με την εκτέλεση πλ. β' σε μέλη δευτέρου, εν τούτοις, σεβόμενοι την παράδοση, είτε τη δέχτηκαν αδιαμαρτύρητα (Φωκαέας) είτε πρότειναν ν' αλλάξει η θεωρία, για να αποτυπώνει σωστά την πράξη (Μισαηλίδης) και όχι το αντίστροφο, που αποτελεί παραβίαση της φύσης των πραγμάτων.

5. ΤΑ ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΥ ΔΕΝ ΑΠΗΧΟΥΝ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ

Σε όλ' αυτά, ήρθαν να προστεθούν τελευταία και οι όχι τόσο εύστοχοι σχολιασμοί του επιμελητή της έκδοσης του Αυτογράφου του 1816, όπως επισημάνθηκαν παραπάνω, ο οποίος, προκειμένου να “εκβιάσει” τη θεωρία του Χρυσάνθου, για να χωρέσει σε αυτήν του Καρα:

- 1) Πρεσβεύει ότι τα διαστήματα 10-12-8 που έδωσαν ο Χουρμούζιος, ο Φωκαέας και ο Στέφανος Λαμπαδάριος για το ΔΙ-ΝΗ του δευτέρου ήχου είναι διατονικά, υπονοώντας έτσι μια ανικανότητα των μεγάλων αυτών δασκάλων να ορίσουν το χρωματικό γένος και αγνοώντας τον ίδιο το Χρυσάνθο, που ορίζει ότι το γένος αυτό παράγεται με αλλοίωση φθόγγων της διατονικής κλίμακας
- 2) Προκειμένου να αιτιολογήσει το διάστημα 7.5-16-6.5 του Καρα, που προέρχεται με δύο αλλοιώσεις στο τετράχορδο, ισχυρίζεται ότι με μία μόνιμη ύφεση στο τετράχορδο δεν έχουμε αλλαγή γένους, αγνοώντας τη θέση του Χρυσάνθου ότι “Και μία μόνη ύφεσις δύναται να χρωματίση την σειράν των φθόγγων του τετραχόρδου και να καταστήση να φαίνεται πάντη διάφορον”²²
- 3) Θεωρεί στην ουσία ότι η αλλαγή της κλίμακας του Χρυσάνθου από την Πατριαρχική Επιτροπή, από διφωνίες σε κλίμακα με τετράχορδα, θα έπρεπε να σημαίνει αυτόματα και “σκληρύνηση” των διαστημάτων του ήχου, με σκοπό ίσως να δικαιολογηθεί η θεωρία του Καρα, που έχει σκληρά διαστήματα στο δεύτερο ήχο. Ταυτόχρονα, περιορίζει την εκτέλεση της όμοιας διφωνίας μόνο στην περίπτωση του μέσου δευτέρου ήχου από ΒΟΥ, του οποίου η ενσωμάτωση στο δεύτερο ήχο θεωρεί ότι οδηγεί σε κατάργηση του συστήματος της όμοιας διφωνίας, γιατί, δήθεν, κάθε κάθοδος στο ΝΗ γίνεται με φθορά πλ. β' (τριφωνικά), λησμονώντας έτσι τις θέσεις καθόδου στο ΝΗ διφωνικά μέσω του ΒΟΥ, κάποιες από τις οποίες επισημάνθηκαν προηγουμένως.
- 4) Ορμώμενος από την παρατήρηση ότι τα κάτω ΝΗ και άνω ΖΩ είναι ελαφρώς υψωμένα στο

²¹ Τόμος Β', σελ. 186

²² Παρερμηνεύοντας μάλιστα τη ρήση του Χρυσάνθου στο κεφάλαιο περί φθορών, ότι μία παροδική δίεση ή ύφεση δεν δημιουργεί σύστημα φθοράς (ο Χρυσάνθος όμως μιλάει εδώ για παροδική αλλοίωση και όχι για τη μόνιμη του β' ήχου) και βγάζοντας στην ουσία το Χρυσάνθο να διαφωνεί με τον εαυτό του!

σύστημα της όμοιας διφωνίας, αλλοιώνει το σχήμα που δίνει ο Χρυσάνθος για την κλίμακα του Β' ήχου από νη πα^ο βου γα, δι κε^ο ζω Νη, σε σχήμα με κάτω ΝΗ δίεση και άνω ΖΩ ύφεση. Έτσι η κλίμακα υποβαθμίζεται στην εικόνα του αναγνώστη ως ανεδαφική, που δεν είναι όμως, εφόσον αναφερόμαστε στις κατάλληλες θέσεις της διφωνίας στο δεύτερο ήχο

- 5) Ισχυρίζεται ότι το Αυτόγραφο θέλει μαλακή την κλίμακα πα-Πα του πλ. β' επειδή αναφέρει ότι είναι ίδια με του κυρίου του ήχου (δευτέρου από το Πα του “ότε εκ του ξύλου”), μη δίνοντας σημασία στο σπουδαίο χαρακτηρισμό της κλίμακας ως “όγκου”, δηλ. με αυξημένα διαστήματα και όχι με αυτά του δευτέρου, φτάνοντας μάλιστα ταυτόχρονα στο σημείο άρνησης της ύπαρξης σκληρού χρώματος στο Χρυσάνθο, τη στιγμή που υπάρχει ακόμα και διάγραμμα της κλίμακας του πλ. β' στο Αυτόγραφο με σκληρά χρωματικά διαστήματα.

Οφείλουμε επίσης να παρατηρήσουμε ότι η επέμβαση αυτή της Επιτροπής του 1883 δεν άλλαξε τα ουσιώδη διαστήματα του β' ήχου: η Επιτροπή σεβάστηκε το μαλακό χρώμα ΚΕ-ΖΩ και ΠΑ-ΒΟΥ, όπως άλλωστε έκαναν και όλοι οι θεωρητικοί του 18^{ου} αι. στις παρεμφερείς λύσεις που πρότειναν για την αντιφωνία της κλίμακας. Η μη ακριβής τήρηση της όμοιας διφωνίας με διαστήματα ελαχίστου τόνου και τόνου 8-12/8-12 και η αντικατάστασή του με “παρόμοια” διφωνία (κατά την πετυχημένη έκφραση του κ. Ιωάννη Αρβανίτη) με διαστήματα 8-14/8-12, έστω και σε κλίμακα με τετράχορδα 8-14-8, εκτός του ότι είναι ορθή και έλυσε πολλά προβλήματα, εν τούτοις, ακόμα κι εκεί που δεν μπορεί να εφαρμοστεί (στην πορεία καθόδου στο ΝΗ κατά διφωνίες), φαντάζει λεπτομέρεια μπροστά στην αλλοίωση των διαστημάτων της κλίμακας με διαστήματα (σε στρογγυλοποίηση) από 8-12-8 του Χρυσάνθου σε 8-16-6 που επέφερε ο Σίμων Καράς με τη διδασκαλία του.

Ε. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

- 1) Συνέχιση της διδασκαλίας του Β' ήχου με διαστήματα και κλίμακα της Πατριαρχικής Επιτροπής, απλώς με την πρόσθετη θεωρητική διασαφήνιση των λίγων περιπτώσεων της τετράφωνης καθόδου από το ΔΙ στο ΝΗ μέσω του ΒΟΥ με την πιο φυσική φωνητικά όμοια διφωνία των διαστημάτων του Χρυσάνθου και με υψωμένο ελαφρά το ΝΗ και όχι με τα σκληρότερα και πιο αφύσικα για τη θέση αυτή διαστήματα της Επιτροπής
- 2) Απόρριψη πρακτικών αντίθετων τόσο με το γράμμα όσο και με το πνεύμα του Χρυσάνθου (όπως της “σκληρύνσης” του Β' ήχου στο διάστημα ΚΕ-ΖΩ με διαφοροποίηση του ΖΩ από το αντίστοιχο διατονικό, της μετακίνησης του ΒΟΥ σε θέση ημιτόνου, της αδικαιολόγητης δίεσης του ΓΑ σε οποιαδήποτε άνοδο και του υπερβολικά κοντινού στη βάση ΚΕ)
- 3) Εκτέλεση του συντόμου απηγήματος του Β' ήχου (όταν αυτό επιλέγεται να εκτελεστεί) με τα διαστήματα του Χρυσάνθου (καθαρό ελάχιστο τόνο και τόνο), χωρίς υφεσοδιέσεις που αλλοιώνουν την ποιότητα του νεανες.